

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SIK KULLANILAN BAZI ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN ATEBETÜ'L-HAKÂYIK'TAKİ TÜRKÇE KARŞILIKLARI

Turkish Equivalents in Atebetü'l-Hakâyık of Some Arabic and Persian Words Actively Used in Turkey Turkish

Doç. Dr. Mehmet Cihat ÜSTÜN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzincan, Türkiye. mustun@erzincan.edu.tr

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received
18.11.2024

Kabul/Accepted
25.12.2024

Sayfa/ Page
21-66

Öz

Dil, bir milletin kendini izah etmek için kullandığı en etkili yoldur. Dünya milletleri dil aracılığıyla millî bir kimlik kazanırlar. Dil her ne kadar bir milletin kimliği olarak görülse de bir dil diğer dünya dillerinden etkilenebilir. Türk dili de coğrafi konumu, sosyolojik şartları ve çeşitli dinî inanışları sebebiyle diğer dillerden etkilenmiştir. Özellikle Uygur döneminde Türk diline çok sayıda yabancı sözcük girmiştir. Bu sözcük geçişi artış göstererek günümüze kadar devam etmiştir. Karahanlılar döneminde Türk dili, kültürü ve edebiyatı Eski Türkçenin etkisini devam ettirmekle birlikte Türk dili ve Türk edebiyatı içerik ve biçim; yapı ve söz varlığı açısından farklılaşmaya başlamıştır. Biz, bu çalışmada Türkiye Türkçesinde sık bir biçimde kullanılan Arapça ve Farsça bazı kelimelerin Atebetü'l- Hakâyık'taki Türkçe karşılıklarını ortaya koymaya çalıştık. Bu gayretimizin sebebi Türk dilini yabancı etkilerden korumak için örneksene yoluyla uydurulan sözcüklerden ziyade Türkçe sözcük arayışında Türk edebiyatının seçkin eserlerinden yararlanmaya dönük bir farkındalık oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Türkiye Türkçesi, Atebetü'l-Hakâyık, yabancı sözcükler, sadeleştirme.

Abstract

Language is the most effective way that a nation uses to express itself. The nations of the world gain a national identity thanks to language. Although language is seen as the identity of a nation, a language can be influenced by other world languages. The Turkish language has also been influenced by other languages due to its geographical location, sociological conditions and various religious beliefs. Especially during the Uyghur period, many foreign words entered the Turkish language. This word transition has continued to increase until today. Although the Turkish language, culture and literature continued the influence of Old Turkish during the Karakhanid period, Turkish language and Turkish literature started to differ in terms of content and form; structure and vocabulary. In this study, we tried to reveal the Turkish equivalents in Atebetü'l-Hakâyık of some Arabic and Persian words that are actively used in Turkey Turkish. The reason for this our effort is to raise awareness of benefit from distinguished works of Turkish literature in the search for Turkish words rather than words made up through analogy in order to protect the Turkish language from foreign influences.

Keywords: Turkish language, Turkey Turkish, Atebetü'l-Hakâyık, foreign words, simplification.

Atıf/Citation: Üstün, M. C. (2024). Türkiye Türkçesinde sık kullanılan bazı Arapça ve Farsça kelimelerin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılıkları. *International Journal of Filologia*. ISSN: 2667-7318 7(12), 21-66.

Giriş

İnsanoğlunu “eşref-i mahlukat” vasfına ulaştıran yapı taşlarından biri de hiç şüphesiz insanın dile sahip olması ve onu en üst derecede kullanma yeteneğini elinde bulundurmasıdır. Dil, insanı diğer canlılardan farklı kılmakla kalmayıp bir insanı diğerinden üstün tutabilmenin kriterlerinden birisi olmuştur. Bu noktada dil bir insanı çevresindekilerden farklı bir noktaya taşıırken diğer taraftan ona düşünce ve bilgisini aktarma imkânı sağlamaktadır. Böylece dil insanın sosyallik kimliğinin ortaya çıkmasına muazzam bir katkı sunmaktadır. Sosyallik niteliği temelinde insanlar karışık görüşür ve kendi içinde bir toplum yapısı oluştururlar. Toplu halde yaşayan insanları bir arada tutan en büyük çimento ise şüphesiz millet ve milliyet duygusudur.

1. DİL MİLLET SÖZ VARLIĞI İLİŞKİSİ

Bir insan topluluğunu yığın olmaktan çıkarıp onları birleştiren ve onları ayrılmaz bir bütün halinde millet ruhu çerçevesinde toplayan en önemli unsur dildir. Bu nedenle dil bir milletin hafızasını teşkil etmekle birlikte o milletin genetik kodları hakkında çok kıymetli bilgiler sunar. Dil, bir milletin düşünce sisteminin nasıl ve ne şekilde çalıştığını, nelere ilgi duyduğunu, anane töre kültür sanat ve fikir geçmişinin hangi temel taşlar üzerine inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Zira bir milletin hayata bakış açısı ve olayları değerlendirme biçimi, düşünce sistemindeki gelişmişlik, olayları analiz etme yeteneği, ruhsal ve duygusal açıdan diğer dünya milletlerine göre kendilerini geliştirmelerindeki farklılıklarının iksiri o milletin dili ile olan sıkı münasebetinde gizlidir (Oğuzkan, 2001, s. 12). Bir araştırmacı herhangi bir millet hakkında hiçbir bir bilgiye sahip olmadan onların geçmişine dönük bir araştırma yapmak istediğinde araştırmanın ilk adımını oluşturacak en tutarlı yaklaşım o milletin dilini incelemek olur. Zira bir milletin hangi şartlar çerçevesinde yaşayıp geliştiğini, sahip olduğu standartları ve uğradıkları değişiklikleri, hangi söz ve kavramların diğerlerine göre daha çok önem kazandığını, dinî ahlaki ve toplumsal dinamiklerini ve diğer dünya milletleriyle olan ilişkilerini (Kayacan, 2009, s. 19) kayıt altına almak ancak bir milletin dilini ve o dil ekseninde oluşmuş söz varlığını inceleyerek mümkün hale gelebilir. Bu açıdan bakıldığında bir milletin dili ve diline bağlı söz varlığı incelendiğinde o milletin ne derece gelişmişlik düzeyine eriştiği ilgi ve temayülünün ne yönde olduğu konusunda çok değerli bilgilere ulaşmak imkân dahilindedir. Bu noktada Doğan Aksan'ın

“bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar hakkında hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz.” (Aksan, 2009, s. 65)

ifadesi bir millet için dildeki söz varlığının ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsanlar dil kimliklerini dış dünyaya yansıtarak yaşamlarını sürdürmektedirler. İnsanlar dillerinin gelişmişlik düzeyini kendi yaşamlarına yansıtırken dil de o milletin elinde karakterize olur ve o milletin izlerini taşımaya başlar. Bu durum bize açıkça şunu göstermektedir ki dil bir milletin ruhuyla kaynaşır, bu esnada millet dile karakterini verir ve bu etkileşimin sonucunda dil ve milletin bütünleştiği bir tablo ortaya çıkar. Hulasa bir milletin karakter yapısının aynası o milletin dilidir (Kayıran, 1998, s. 808-809). Milletlerin geçmişi, yaşadığı yer ve bölge, dine bağlı değerleri, kültürü, müziği, sanatı, edebiyatı, bilime bakış açısı, dünya görüşü ve bir yığının millet olmasını sağlayan ortak değerlerin tümü yüzyıllar boyunca o milletin söz varlığında ve kalıplaşmış sözlerinde soyut ya da somut göstergeler oluşturmak suretiyle dil hazinesine aktarılmıştır (Korkmaz, 2005, s. 740-741). O halde bir milletin söz varlığına, sadece o dile ait bazı seslerin bir araya gelmesiyle oluşmuş göstergeler bütünü olarak bakmak yerine; bir milletin kavram dünyasını, maddi ve manevi dünya görüşünü, hayat ve hayatı algılama biçimini, kültür ve güzel sanatlar açısından eriştiği noktayı barındıran bir taşıyıcısı gözüyle bakmak yerinde olacaktır (Ünalın, 2010, s. 106).

Bir dildeki söz varlığının teşekkülüne iki açıdan bakmak mümkündür: Birincisi, dilin sahip olduğu anadilden gelen kök biçimbirimler ve bunların mevcut ek biçimbirimlerle birleşerek oluşturdukları kelime türetim sistemi; diğeri ise ilişki içinde bulunan diğer dünya dillerinden yapılan ödünçlemelerdir. Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan Köktürk yazıtlarına bakıldığında Türk diline nereden geldiği tam olarak tespit edilemeyen bazı özel adlar ve unvan adları hariç tutulursa Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında yabancı kelimelerin oranı neredeyse %1'in altındadır (Ersoy, 2006, s. 207). Üç büyük yazıtta yabancı öğeler açısından bakılacak olursa unvanlar, kişi adları, yer

adları ve kavim adları ilk sırada yer almaktadır. Söz konusu bu yabancı öğelerin araştırmacılar tarafından Çince, Moğolca ve İranî dillerden geçtiği dile getirilmektedir (Ölmez, 1995, s. 227-228). Yazıtlarda daha çok Bengü Taş Edebiyatı diye adlandırılabilir bir kitabe dilini yansıtan bozkırın imkân ve şartlarını taşıyan bir Türkçe kullanılmıştır.

Türk dili, Köktürkçeden sonra bozkır koşullarından silkelenip yerleşik hayat şartlarını taşıyan ve kitabe dili olmaktan uzaklaşıp meskûn kültür dilleriyle boy ölçüşecek bir gelişmişliğe ulaşmıştır. Hintçe, Çince, Soğdca ve Tibetçeden dinî eserlerin Türkçeye çevrilmesi neticesinde oluşan tercüme faaliyetleri ile Türkçe işlerlik kazanmış, Türk dilinin sahip olduğu mevcut kök biçimbirimler ve ek biçimbirimler kullanılmak suretiyle yeni kelime ve terimler türetilmiştir. Böylece bozkırda durgun ve sıkışık olan Köktürkçe yerini Türk dilinin işlerliğinin hareket noktası kabul edilen, üretken, büyüyen ve gelişen yapıdaki Eski Uygurcaya bırakmıştır (Akar, 2005, s. 102). Hukuk ve tıp metinlerinin de yer aldığı fakat daha çok dinî metinlerin çevirisi üzerine teşekkül eden Eski Uygur Türkçesi yabancı kelimelerin varlığı noktasında değerlendirildiğinde dinî metinler dikkate alınmadığında bu oranın %2 ile %12 arasında değiştiği görülmektedir (Üstün, 2018, s. 185).

2. KARAHANLI TÜRKÇESİ

Uygur Türkçesinden sonraki evrede Türk dili 11. ve 13. Yüzyılı kapsayacak şekilde doğuda Kâşgar, batıda Harezmi Türkçesinden müteşekkil Karahanlı (Hakaniye) Türkçesiyle adlandırılmıştır. Karahanlı Türkçesi, İslam dininin kabulüyle birlikte Orta Asya'da teşekkül eden Türk yazı dilinin ilk evresini oluşturmaktadır. Orta dönemde Orta Asya'da art arda sıralanan üç klasik yazı dilinin birincisidir. Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesi sonraki dönemlerde Karahanlı Türkçesini devam ettirecek olan tarihî Türk lehçeleridir (Bozkurt, 2005, s. 207). Karahanlı Türkçesi, Türk dili tarihi içinde yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimine hakimdir. Eski Türkçenin ilk iki safhasını teşkil eden Köktürk ve Uygur Türkçesinin klasik bir devamıdır. 13. Yüzyıldan sonra gelişen yeni yazı dillerine de kaynak olma niteliğini taşımaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 1). Kökenini Köktürk ve Uygur yazı dillerinden alan Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçenin gelişmiş bir devamı olarak kendinden önceki yazı geleneğinden belli ölçülerde fonetik ve morfolojik farklar taşıyan bir yazı dilidir. Sahip olduğu dil özellikleri ve söz varlığı temel alınır Karahanlı Türkçesinin Köktürk ve Uygur Türkçesinden sonra Eski Türkçenin üçüncü dönemi şeklinde bir tasnifte yer alması yanlış bir yaklaşım olmaz.

Karahanlı Türkçesi Müslümanların yoğun olarak bulunduğu Kâşgar ve Balasagun'da; Eski Uygur Türkçesi ise Mani ve Buda dinine inananların merkez edindiği Turfan, Koço, Beşbalık'ta kullanılmıştır. Bu veriden hareketle edebi ürünleri 11. ve 12. yüzyıla ait olan Karahanlı Türkçesinin Eski Uygur Türkçesiyle çağdaş olduğu söylenebilir (Ercilasun, 2009, s. 342). Bu görüş, Kâşgarlı Mahmud'un "Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş, İla, Yamar, Etil, ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye = Hakanlılar ülkesi halkının dilidir." (Kâşgarlı Mahmud, 2013, s. 30) sözüyle daha sağlam bir temele oturmaktadır. Köklerinin bağlı olduğu Köktürk ve Uygur yazı geleneklerinin etkisini bünyesinde barındıran Karahanlı Türkçesi; İran, Arap ve diğer yerleşik medeniyetlerle hem-hâl olmuş, böylece edebiyatta edebi tür ve şekil olarak; dilde ise yapı ve söz varlığı açısından farklı bir noktaya doğru yol almaya başlamıştır (Akar, 2005, s. 136-137). Etnik öğelerin farklı olması ve başka zaman kesitinde kullanılması sebebiyle Karahanlı Türkçesi ile Eski Türkçe arasında belli başlı farklılıklar ortaya çıkmıştır (Bozkurt, 2005, s. 207). Karahanlı Türkçesinin tutmuş olduğu bu istikamet onu Eski Türkçeden Orta Türkçeye açılan bir dil penceresi haline getirmiştir.

Karahanlılar döneminde İslamiyet'in kabulü ve Uygur harflerinin yanı sıra tercih edilen Arap temelli Türk alfabesi Türk dili ve edebiyatında yeni kullanımların yolunu açmış, dil ve edebiyatın içerisine giren tür ve sözcükler Türk dilini İslami dönem Türk edebiyatı vasfına doğru taşımıştır. Edebiyatımıza giren Arap nazım şekilleri ve aruz ölçüsü ile dinî, ahlaki ve öğretici nitelikte eserler kaleme alınmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde başta İran, Arap ve diğer komşu devletlerle olan siyasî, sosyal ve kültürel ilişkilerin yanı sıra dinî yaklaşımın bir sonucu olarak Kur'an-ı Kerim ve Hadis tercümelerinin etkisiyle kökeni Arapça ve Farsçaya dayalı kimi sözcükler Türk diline geçmeye başlamıştır. Yabancı kökenli sözcüklerin Türk diline geçişi hususunda Uygur Türkçesi döneminde %12'lik bir orandan yukarıda bahsetmiştik. Karahanlı Türkçesi döneminde ise Kutadgu Bilig'in baz alınması halinde bu oranın %1,9'a kadar gerilediği, Türk dilinin Uygur Türkçesine göre daha sade olduğu ve ilk defa 100

Arapça; 20 Farsça kelimenin Türk diline girdiği tespit edilebilir (Bozkurt, 2005, s. 188). Karahanlı Türkçesine *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eser çerçevesinden bakacak olursak bu oranın %20 ile %26 civarında olduğunu görmemiz mümkündür. Kutadgu Bilig ile Atebetü'l-Hakâyık'ın arasında geçen iki yüz yıllık zaman dilimi bir yazılı eseri oluştururken yapılan sözcük seçiminin en az %18'lik bir artışa neden olduğunu bizlere göstermektedir. Eserde Kutadgu Bilig'e göre kullanılan yabancı kelime sayısı oldukça fazladır. Eserde kullanılan Farsça ve Arapça unsurlar adeta öz Türkçe kelimeleri unutturacak kadar kuvvetli bir etki oluşturmuştur. “Bal” kelimesi yerine “asel” “bitig” yerine “kitap”, “erdem” yerine “fazilet”, “ökte” yerine “meth” kelimeleri o dönem okuyucusu için yabancı sayılabilecek kelimelerdir. Bu yabancı kelime kullanımları Atebetü'l-Hakâyık'ın Arap ve İran dillerinin Türk dili üzerinde fazlaca tesirli oldukları bir zamanda yazıldığı düşüncesini doğurmaktadır (Caferoğlu, 1984, s. 78-79). Her ne kadar Atebetü'l-Hakâyık'ta yabancı kelime oranı %20 ile %26 arasında bir değerde olsa da Atebetü'l-Hakâyık'ın Türk diline ait arkaik ve kadim sözcükleri barındıran Eski Türkçe döneminin üçüncü evresinde Eski Türkçenin etkilerini bünyesinde taşıyan kıymetli bir eser olduğu unutulmamalıdır.

3. ATEBETÜ'L-HAKÂYIK

عَبَّةُ “atebe” kelimesini “eşik, kapı eşiği, üst eşik, giriş başlangıç” (Güneş, 2011, s. 753); حَقَائِقُ “hakâyık” kelimesini ise *hakikatın* çokluk biçimi olarak “doğrular, gerçekler, hakikatler, gerçeklikler, doğruluklar, -esas, öz, cevher- gerçek anlam” (Güneş, 2011, s. 257) şeklinde ifade edecek olursak Atebetü'l-Hakâyık'ın eriştiği genel anlam *gerçeklerin eşiği, hakikatlerin basamağı, hakkında şüphe unsuru bulunmayan gerçekliklere geçiş noktası* şeklinde izah edilebilir. Eserin ismi Uygur harfli en eski nüshada *Atebetü'l-Hakâyık*, Arslan Hoca Tarhan'a ait manzum parçada *Abedü'l-Hakâyık*, C nüshasında *Hibetü'l-Hakâyık*, D nüshasında ise *Gaybetü'l-Hakâyık* şeklinde geçmektedir (Yüknekî, 2006, s. 9). Atebetü'l-Hakâyık tahminî 12.-13. yüzyılda Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından yazılmıştır. Edib Ahmed'in 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyılın ilk yarısında Semerkant civarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Hakkında çok fazla kitabî bilgiye sahip olamadığımız Edib Ahmed Karahanlı Türkçesiyle şiirler yazan şair kimlikli bir kişidir. İslami ilimlere vâkıf, Arapça ve Farsçayı iyi bilen, erdemli ve ahlak sahibi, zahir gözleri kapalı (âmâ) fakat gönül gözü açık, akıllı, zeki, zahit ve takva ehli bir zat olduğu bilinmektedir (Ercilasun, 2009, s. 329). Ali Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve adlı eserinde Edib Ahmed için

“Türk ilinden olduğu, gözlerinin tamamen kör olduğu ve asla dış dünyayı görmediği, gözleri görmediği halde basiret sahibi olduğu, kör olmasına rağmen onun basiretinin gözü olup da görenlerden daha üstün olduğu ve yüksek bir anlayışa sahip bulunduğu, gayet akıllı, zeki, dinî kurallara eksiksiz uymaya çalışan, günahattan ve dinin yasakladığı her türlü iş ve eylemden, Allah korkusu taşıyan ve buna göre yaşayan kısacası takva sahibi biri olduğu dünyevî gözünün kapalı; fakat gönül gözünün açık olduğu, Bağdat'tan dört ağaçlık bir yoldan yeni bir mesele öğrenmek için her gün İmam-ı Azam sohbetine katılmak üzere yürüyerek geldiği, arka tarafta bulunan ve yeni bir meseleyi öğrenmek için dört ağaçlık yoldan gelen kör Türk tanımlamasıyla İmâm-ı Âzam'ın övgüsüne mazhar olduğu, Türk dilinde öğretici tarzda eserler yazarak Türk ulusları arasında hikmet ve nükteleri ile tanındığı” (Eraslan, 1996, s. 390-391)

şeklinde temeli rivayete dayalı bir bilgi vermektedir. Zira Edib Ahmed'in İmâm-ı Âzam döneminde yaşamadığı açık bir gerçektir.

Atebetü'l-Hakâyık, Türk-İslam muhitinin kültür çerçevesi içerisinde kişilerin terbiyesini esas alan bir öğüt ve ahlak kitabıdır. İleriye sürülen fikir, öneri ve görüşler ayet ve hadislerle desteklenmiştir. Atebetü'l-Hakâyık konu, yapı, gaye ve en önemlisi şive bakımından tamamıyla Kutadgu Bilig; sofiyâne karakteri ile de Ahmet Yesevî etkisi altında olan bir eserdir (Caferoğlu, 1984, s. 75). Temürlülük devrinde Karahanlı Türkçesi diye adlandırılan Kâşgar diliyle yazılmıştır. Bunu Büyük Emir Arslan Hoca Tarhan'ın,

تامامی ەرۈر کاڭغاری تیل بیلە / ایتیمیش ەدیب ریکقات-ی دیل بیلە (AH – B52/499-500), “Eserin tamamı Kaşgar dili ile yazılmıştır. Edip bunu gönül inceliği ile söylemiştir.”

ەگەر بیلسە کاڭغار تیلین هەر کیشی / بیلۈر اول ەدیبنینگ نە کیم ائیمیشی (AH – B52/501-502), “Herhangi bir kişi Kaşgar dilini bilirse edibin ne söylediğini anlar.”

sözlerinden anlamamız mümkündür. Yazıldığı dönemin dil özelliklerini bünyesinde barındıran eserin hedef kitlesi halktır. Bu nedenle eser, kolay anlaşılabilirliği için açık, anlaşılır, akıcı ve sade bir dil ile kaleme alınmıştır. Edib Ahmed, eserinde sunulan bilgilerin okuyucuların hafızasında kolaylıkla kalabilmesi için açık bir dil ve manzum bir ifade şekli tercih etmiştir (Yükneki, 2006, s. 8). Eserin taşıdığı ilmî, dinî, edebî ve sosyolojik değer eserin yazılmış olduğu yüzyıldan yaklaşık iki yüzyıl sonra bile Türklerin yaşadığı farklı coğrafyalarda istinsah edilmesinden anlaşılmaktadır.

Öğüt verici bir tarzda ve didaktik bir işleyişle kaleme alınmış olan Atebetü'l-Hakâyık 40 beyit ve 101 dördlükten müteşekkil bir eserdir. Kutadgu Bilig'le aynı ölçüde, mütekarip olarak adlandırılan *fe 'û lün / fe 'û lün / fe 'û lün / fe 'û lün* şeklinde yazılmıştır. İlk 40 beyit eserin giriş niteliğini arz etmektedir. Giriş kısmının kafiyelenme düzeni / a a / b a / c a / d a / ... şeklindedir. 101 dördlüğün kafiye düzeni ise / a a b a / c c d a / e e f e / şeklindedir. Görüldüğü üzere ilk 40 beyit gazel tarzında; diğer 101 dördlük mâni tarzında bir kafiye örgüsüne sahiptir.

Atebetü'l-Hakâyık'ın giriş bölümünde ilk 20 beyit Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgüyü içermektedir. Yirminci beyitten sonra gelen 14 beyit Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr için sunulan övgü bölümüdür. Daha sonra gelen 6 beyit ise sebep-i telifi (kitabın yazılma sebebi) barındırmaktadır. Bu 40 beytin dışında kalan 101 dördlükte *bilginin (ilmin) yararı, bilgisizliği zararı, dilin muhafazası ve dile egemen olma, dünyanın döneliği, cömertliğe övgü ve cimriliğe eleştiri, alçakgönüllülük ve büyüklenme (kendini beğenmişlik), harisliğe (istemeliğe) yergi, kerem, yumuşak huyluluk ve diğer iyilikler, zamânenin bozukluğu, kitap sahibinin (müellifin) özrü* (Ercilasun, 2009, s. 329) gibi konular işlenmiştir. Toplamda 484 dizeden teşekkül eden eser sıralandığı üzere on dört bölümden oluşmaktadır (Bozkurt, 2005, s. 190).

Eserin bilinen 4 (dört) yazma nüshası günümüze ulaşmıştır: Bunlardan ilki Emir Temür'ün oğlu Şahruh zamanında 1444 yılında Semerkant'ta Zeynelâbidîn adlı bir hattat tarafından istinsah edilmiştir. Metin Uygur harfleriyle metnin başlıkları Arap harfleriyle yazılmıştır. Semerkand nüshası olarak adlandırılan bu metin Ayasofya Kütüphanesinde 4012 arşiv numarası ile kayıtlıdır. İkincisi, Fatih Sultan Mehmet döneminde 1480 yılında İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid'e saray katipliği yapan Abdurrezzak Bahşi tarafından istinsah edilmiştir. Üst satırı Uygur harfli; alt satırı Arap harfli olmak üzere her bir varakta 11 satır bulunacak şekilde düzenlenmiştir. İstanbul (Ayasofya) nüshası olarak tanımlanan bu metin Ayasofya Kütüphanesinde 4757 arşiv numarası ile kayıtlıdır (Akar, 2005, s. 152-153). Üçüncüsü, Fatih Sultan Mehmet ya da II. Bayezid döneminde İstanbul'da istinsah edilmiştir. Metin Arap harfli ve her bir varakta 11 satır olacak şekilde düzenlenmiştir. İstanbul Topkapı Sarayı nüshası olarak adlandırılan bu metin Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine bölümünde 35552 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Dördüncüsü Ankara Seyid Ali nüshası olarak bilinir. Baştan, ortadan ve sondan eksikleri bulunan bu metin Arap harfli istinsah edilmiştir. İstinsah eden, istinsah yeri ve tarihi bilinmemektedir. Seyid Ali kitapları arasında bulunması sebebiyle nüsha Seyid Ali nüshası olarak adlandırılmıştır. Atebetü'l-Hakâyık'ın Semerkant ve İstanbul'da istinsah edilmesi Ali Şir Nevâyî'nin *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı eserinde Edib Ahmed'den bahsetmesi, esere ait bir dördlüğün Turfan yazmaları içerisinde çıkması eserin 15. yüzyılın sonlarına kadar Türk dünyasında ne kadar değerli ve ne kadar yaygın bir coğrafyaya sahip olduğunu göstermektedir (Ercilasun, 2009, s. 330-331).

İzahına gayret ettiğimiz bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden günümüze kadar Türk diline ait söz varlığının her geçen gün daha da geliştiği görülmektedir. Bu gelişim, Türk diline ait belirli köklere birtakım eklerin getirilmesiyle yeni anlama sahip kelimeler üretmek gerçekleştirildiği gibi; sosyal, kültürel, siyasi vs. saiklerle ilişki kurulmuş olan ulusların dillerinden bazı kelimelerin ödünçleme adı altında Türk dilinin ses ve yapı niteliklerine uygun bir şekilde dilimize geçirilmesiyle de sağlanmıştır. Atebetü'l-Hakâyık bu minvalde incelenecek olursa Türk dilinin ek-kök ilişkisi ve işleyiş sistemi çerçevesinde kendi dönemine ait ve kendinden önceki Köktürk ve Uygur dönemlerinden intikal eden çok sayıda Türkçe kelime varlığı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte ödünçleme açısından %1,9'luk yabancı kelime kullanımına sahip Kutadgu Bilig ile kıyaslandığında Atebetü'l-Hakâyık'ın yabancı kelime oranının %20 ile %26 arasında bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu kıyaslanmanın sonucunda yabancı kelime oranının her ne kadar en az %18'lik bir artış göstermiş olduğu tespit edilse de Atebetü'l-Hakâyık'ın Türk diline ait kadim sözcükleri barındıran yönü dikkate değerdir.

Bu bilgiler çerçevesinde biz, bu çalışmamızda Türkiye Türkçesinde sık kullanılan Arapça ve Farsça bazı kelimelerin karşılıklarını Atebetü'l- Hakâyık'taki Türkçe karşılıklarıyla mukayese ederek ortaya koymaya çalıştık. Bu gayretimizin sebebi Türk dilini yabancı etkilerden korumak için örnekseme yoluyla uydurulan sözcüklerden ziyade Türkçe sözcük arayışında Tarihî Türk Lehçelerinden ve Türk edebiyatının seçkin eserlerinden yararlanmaya dönük bir farkındalık oluşturmaktır.

4. İNCELEME

4.1. Zehir → Ağu

Zehir, *zehr* “زهر” biçiminden iki heceye çıkarılmak suretiyle Farsçadan Türkçeye *zehir* şeklinde alıntılanmış bir sözcüktür. Sözcüğün kökeni Farsça ve Orta Farsçaya uzanmakla birlikte *zehr* sözcüğü Avesta dilinde aynı anlamı taşıyan *jathra* ile de ortak bir köke sahiptir (Nişanyan, 2022, s. 977).

Zehir sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “organizmaya girdiğinde kimyasal etkisiyle fizyolojik görevleri bozan ve miktarına göre canlıyı öldürebilen madde; ağrı, sem” (TDK, 2010, s. 2648), “organizmaya girince hayati fonksiyonları bozan ve miktarına göre canlıları öldürebilen madde, ağrı” (MEB, 1996, S. 3306), “girdiği organizmada fizyolojik görevleri bozan veya yok ederek ölüme sebep olan madde, ağrı, sem” (Ayverdi, 2016, s. 1381), “ekli veya temas ve kokusu mucib-i mevt olan şey, ağrı, sem” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 691), “Maruf. Türkçesi “ağı/ağrı”dur. Meşhur Nesîmî ‘Senden ayrı düştü kim ağular içirdi bana’ demiştir.” (Muallim Nâcî, 2021, s. 795), “Meşhurdur. Arabîsi sîn-i mûh-melenin fethi ahirde mimle semdir. Farîsîsi şerenktir. Sair Arabî ve Farîsî müradifleri ağrı maddesinde mezkurdur.” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 778), “Sem, her nesne ki ekli ve bulaşması sebep-i mevt ola.” (Redhouse, 2016, s. 543).

Zehir sözcüğünün Türk edebiyatındaki ilk kullanımı Atebetü'l-Hakâyık adlı eserde *zehr* şeklinde ve “kidinrek kâdahka sunup *zehr* katar” (AH: 208), “bir az sonra kadehe *zehir* katarak sunar” örneğiyle geçmektedir. *Zehr* sözcüğü, Atebetü'l-Hakâyık'ın 206, 208 ve 440. dizelerinde toplamda 3 (üç) kez kullanılmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *zehr* sözcüğünü tanımlamak mümkündür:

13. yüzyılın ikinci yarısı ve 14. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Yunus Emre'nin Divanında *Zehr* sözcüğü 8 (sekiz) ayrı yerde geçmektedir. Örneği şu şekildedir: “Bu şârun evvel dadı şehd ü şekerden şîrîn / Âhir acısını gör şu *zehr*-i mâra benzer” (Tatcı, 1991, s. 80), “Bu şehrin tadı önce bal ve şekerden tatlıdır, sonunda acısını gör ki yılan zehrine benzer”. 14. yüzyıl divan şairlerinden Kadı Burhâneddîn, tanzim ettiği divanında *zehr* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “*Zehr* lebûni anıcağ kand olur / Gîsûlaruñ gönülüne pâ-bend olur” (Ergin, 1980, s. 61), “Senin dudaklarını anınca *zehir* şekere dönüşür, saçların gönülüne bağ olur”. 14. Yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Şeyh-zâde Atâyî'nin Divanında *zehr* sözcüğü şu örnekte geçmektedir: “Kimgе аytаy mеn bu hicrân аçığın kim her kеçe / *Zehr*-i gâm birle mеning cânımğа né kın eyledi” (Köktekin, 2019, s. 128), “Her gece kederin *zehr*i ile benim canıma çokça eziyetler eden bu ayrılık acısını ben kime söyleyeyim”. 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'de *zehr* sözcüğü şu şekilde tespit edilmiştir: “Cân-ıla her sözünü gûş eyleñ / Vêrdüğü *zehr* olursa nûş eyleñ” (Üstün, 2014, s. 539), “Her söylediği sözün gönülden (can kulağı ile) dinleyin, eğer verdiği *zehir* olursa da için”. 16. yüzyıl klasik edebiyatının en güçlü iki şairi Fuzûlî ve Bâkî'de *zehr* sözcüğü şu beyitlerde geçmektedir: “İşk-ı derd ile hoşem terk-i naşîhat kıl refîk / Ben ki deyr-tiryâk mizâcem *zehr* kâr étmez başa” (Üstün, 2020, s. 284), “Arkadaş! Ben aşk derdiyle mutluyum bana nasihat etmekten vazgeç, benim meyhane tiryakisi bir yapım olduğu için *zehir* bana fayda etmez”. “Ne deñlü telh-kâm eyleser nûş it *zehr*-i eyyâmı / Hâyâl-i la'l-i nâbı tek şarâb-ı hoş-güvâr olsun” (Küçük, 2019, s. 318), “Her ne kadar kederli hale dönüştürse de günün *zehr*ini iç, [sevgilinin] saf dudağının hayali gibi lezzetli (içimi güzel) şarap olsun.” 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin Divanında *zehr* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Kâse-i *zehr*-i gam olurdu dile câm-ı şarâb / Hükmü ger istese tabdîl-i havâss-ı eşyâ” (Akkuş, 1993, s. 104), “Onun hükmü eşyanın niteliklerini değiştirmek isteseydi, şarap kadehi gönül için gam *zehr*inin kâsesi olurdu”. 18. yüzyıl şairlerinden Nedim bir gazelinde *zehr* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “Feryâd ey kirişme amân ey nigâh amân / *Zehr*-i hîred belâ-yı tahammül müsün nesin” (Macit, 2016, s. 329), “Ey işveli ve nazlı bakışa sahip sevgili! Senden aman diliyorum, ettiğim feryada kulak ver. [Yoksa] sen aklın *zehr*i ve tahammül belası mısın nesin?” 19. yüzyılda, Leskofçalı Galib Divanınının 6. gazeli 2. beytinde *zehr* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Ben o dil-haste-i hicrim ki hakîm-i aşkıñ / Eylemiş *zehr*-i gamı mâye-i tiryâk bana” (Yıldız, 2003, s. 121), “Ben ayrılığın gönül hastasıyım ki aşk tabibinin verdiği

gam zehri benim için panzehir mayası olmuştur.” 20. yüzyıl şairlerinden Cemal Safi'nin *Vurgun* adlı şiir kitabında yer alan *Ben Böyle Değildim Senden Öncesi* başlıklı şiirinde *zehir* sözcüğü şu dörtlükte tespit edilmiştir: “Keşke o sözleri hiç duymasaydım / Hep sarhoş demişsin, zehir içesi / Seni tanır mıydım böyle olsaydım / Ben ayyaş değildim senden öncesi” (Şahan, 2020, 233).

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *zehir* isim kökünden “zehirleme/mek, zehirleniş, zehirlenme/mek, zehirletme/mek, zehirli, zehirlilik, zehirsiz” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “zehir hafiye, zehir zemberek, zehir zıkkım, zehretmek, zehrolmak, beyaz zehir, panzehir, kurbağazehri” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “zehir saçmak, zehir kesilmek” deyimlerinde “elden vefa, zehirden şifa” atasözünde *zehir* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Tüm bu veriler dahilinde görülmektedir ki *zehir* sözcüğü ilk kullanıldığı tarihten günümüze kadar kullanım ve kavram alanını genişletmiş, Türkçeleşerek Türk dilinde büyük bir kullanım oranına erişmiş ve sık kullanılan sözcükler arasına dahil olmuştur.

Köküni Avesta dilinden başlayıp Farsçaya uzanan *zehr* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “ağu”dur. Ağu, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (214. dizide) geçmektedir: “yoçamağka yumşak içi pür ağu” (AH: 214), “[o] el ile yoklınırsa yumuşaktır; [fakat] içi zehir doludur.”

Ağu sözcüğü her ne kadar Güncel Türkçe Sözlük'te “ağı” şeklinde geçip “ağılama/mak, ağıldır/mak, ağılanma/mak, ağılaşıma/mak, ağılı” gibi sözcüklerin türemiş yapılarına rastlansa ve Türk edebiyatının hemen hemen her döneminde eserlere dil malzemesi yapılmış olsa da *zehir* sözcüğüyle kıyaslandığında *ağunun zehire* göre yazılı eserlerde kullanım oranı düşüktür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık başta olmak üzere Türk edebiyatının tarihî kaynakları referans gösterilerek *zehir* sözcüğü yerine “ağı/ağu” tercih edilebilir. Böylece ilgili sözcüğün toplum içindeki tanınırlık ve kullanım oranı da artırılmış olur.

4.2. Temizle-[n]- / Pakla-[n]- → Arı-

Arapça *m-y-z* sülasi masdarı “tef'il” babında “seçme, ayıklama, arındırma” anlamıyla *temyîz* şeklinde çekime tabi tutulur. Elde edilen *temyîz* sözcüğü /y/ sesi düşmesiyle Türk diline *temiz* şeklinde kök biçimbirimi olarak geçiş yapmıştır (Nişanyan, 2022, s. 876). Arapça kökenli *temiz* isim köküne Türkçe /+le-[n]-/ işletme eki dahil edilerek karma kelime (Gözütok, 2008, s. 20) oluşturulmak suretiyle *temizle[n]-* fiili Türkçeye sözlükbirim olarak dahil edilmiştir.

Temizle-[n]- fiili Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “temiz duruma getirmek/gelmek, arıtmak/arınmak, paklamak/paklanmak” (TDK, 2010, s. 2319), “kendini temizlemek, temiz hale getirmek/gelmek, arıtmak/arınmak; temizlemek işine konu olmak, temiz hale getirilmek” (MEB, 1996, s. 2835), “temiz duruma getirmek/temizlemek işi yapılmak, kirlerden zararlı maddelerden arıtmak/temiz duruma getirilmek” (Ayverdi, 2016, s. 1233), “paklamak/paklanmak, tanzîf ve tathîr etmek/tanzîf ve tathîr olunmak” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 441), “Arabîsi tâ-i fevâniyenin fethi tâ-i mühmelenin sükûnu hânın kesr ve meddi ahirde râ-i mühmele ile tathîrdir. Farîsîsi kâfın fethi zâ-i mu'cemenin sükûnu dâl-ı mühmelenin kesr ve meddi yine dâl-ı mühmelenin fethi ahirde nûn ile küzdîdendir ve nûnun fethi ğayn-ı mu'cemenin sükûnu zâ-i mu'cemenin kesr ve meddi dâl-ı mühmelenin fethi ahirde nûn ile nagziden temizlemektir. Sair müradifleri arıtmak maddesinde mezkûrdur” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, 646).

Orta Farsça *pavak* sözcüğünden Farsça'ya *saf*, *temiz* anlamında geçen *pâk* isim köküne Türkçe /+la-[n]-/ işletme eki dahil edilerek karma kelime oluşturulmak suretiyle *pakla-[n]-* fiili Türkçeye sözlükbirim olarak dahil edilmiştir. *Pâk* sözcüğünün Türk edebiyatındaki ilk kullanımı şu örnekte tespit edilmiştir (Nişanyan, 2022, s. 678): “kalır karşı ordu saray pak saña / alıp sen tutar sen bu bend tip maña”, “Saray, köşk ve konaklar boşalır sana kalır; sen alır ve kendine bend ettim diyerek onları kullanırsın.” (Yusuf Has Hâcib, 2008, s. 1060, 1061).

Pakla-[n]- sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “arıtmak; temizlenmek” (TDK, 2010, s. 1876), “temizleme, arıtmak; pak hale gelmek, temizlenmek” (MEB, 1996, s. 2249), “temizlemek; temizlenmek, pak duruma gelmek” (Ayverdi, 2016, s. 973), “temizlemek, tathîr etmek; temiz olunmak, tathîr olunmak” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 345)

Temizle-[n]- / pakla-[n]- fiilleri Türk edebiyatında bu yapının dışında daha çok *temiz ol-*, *temiz ét-*, *temiz eyle-*, *temiz kıl-*; *pâk ét-*, *pâk eyle-*, *pâk kıl-*, *pâk ol-* şeklinde yardımcı eylemle yapılan birleşik fiil tarzında tespit edilmiştir:

Temiz ol- fiili Yunus Emre Divanında şu örnekte geçmektedir: “Sûret nakşın gidermekle gönül mülki temiz olmaz / Akar rahmet suyu çağlar gönül kirin yuyan gelsün” (Tatcı, 1991, s. 171, “Görünüşünü gidermekle gönül mülkü temizlenmez, rahmet suyu akıp çağlar gönül kirini yıkayan gelsin”. İbrâhim İbn Bâlî'nin *Hikmet-nâme* adlı mesnevisinde *temiz ol-* fiili şu şekilde tespit edilmiştir: “Temiz olsa eger devr-i zamânda / Nice çâh oldı câhil cihânda” (Şeylan, 2018, 148), “Eğer bu zamanda temiz bir halde bulunsaydı çokça çukur bu dünyada cahil olurdu”. Gülşehrî'nin *Mantiku't-Tayr* (Gülşen-nâme) adlı mesnevisinde *temiz ét-*, *temiz eyle-*, *temiz kıl-* ve *temiz ol-* fiilleri şu beyitlerde tespit edilmiştir: “Bir nazarda eyle oldı ‘âşıkı / Kim temiz étmedi bâtıldan hakı” (Yavuz, 2007, s. 171), “Bir bakışla aşığı öyle bir hale getirdi ki doğru ile yanlış birbirinden ayırt edemez oldu.”; “Dartar-ısam anı eyleyüp temiz / Ağırarak ola tagdan iy ‘azîz” (Yavuz, 2007, s. 202), “Onu temizleyip tartarsam, ey aziz dağdan daha ağır olur.”; “Utan ol sultândan âhir iy ‘azîz / Kim kılır dînüñi küfrüñden temiz” (Yavuz, 2007, s. 224), “Senin dinini küfründen temizlediği için ey aziz sonunda o sultandan utan”; “Eydür az ‘ilmüm dahi var iy ‘azîz / Eydür ansuz olmaya anda temiz” (Yavuz, 2007, s. 202), “Dedi ki ey aziz benim ilmim de azdır, dedi ki orada onsuz temizlenmez.”

Pak kıl- fiili Gülşehrî'nin *Mantiku't-Tayr* (Gülşen-nâme) adlı mesnevisinde şu örnek dahilinde kullanılmıştır: “Şol tokuz kavmuñ ki saydum cânların / Kıldılar pak ü dürüst îmânların” (Yavuz, 2007, s. 242), “Canlarını saydığım şu dokuz kavmin imanlarını dürüst kılıp temizlediler.” *Pak eyle-* fiili Kuddûsî Divanında şu beyitte geçmektedir: “Âb-ı ‘ışk-ıla serây-ı gönlimi pâk eyleyüb / Eyle teşrif yalnız sen kalmasun hiç mâ-sivâ” (Doğan, 2013, s. 259), “Aşk suyuyla gönül sarayımı temizle. Orada mâsivâ kalmasın, yalnız sen şereflendir.” *Pak ét-* fiili Nef'î Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “Eger hem kan döküp şemşiri hem pâk étmese dehri / Kalırdı hûn-ı fitne dâmen-i âhir zamân üzre” (Akkuş, 1993, 61), “Eğer kılıcı hem kan döküp hem de dünyayı temizlemeseydi, fitne kanı ahir zaman eteğinin üzerinde kalırdı.” *Pak ol-* fiili Yusuf Hakîkî Baba Divânında şu örnekte geçmektedir: “Her dün ki ol yoluña iy sultân-ı dîn hâk olmaya / Yunsaydı baħrûñ kamu şuyına hem pâk olmaya” (Boz, 1993, s. 51-52), “Ey dîn sultanı, her sıradan kişinin onun yoluna toprak olması doğru değildir. [Zira o sıradan kişiler] Denizlerin suyuyla yıkansalar da temizlenmiş olmazlar.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *temiz* isim kökünden “temizce, temizleme/mek, temizlemeci, temizlemecilik, temizleş, temizlenme/mek, temizletme/mek, temizlettirme/mek, temizleyici, temizleyicilik, temizlik, temizlikçi, temizlikçilik” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “temiz kâğıdı, temiz kalpli, temiz kan, temiz, para, temiz raporu, temiz yürekli” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “kanı temizlenmek, namusunu temizlemek, temiz bir dayak atmak, temiz bir dayak yemek, temiz tutmak, temize çekmek” deyimlerinde; “temiz iş altı ayda çıkar” atasözünde *temiz* isim kökünün kullanımı mevcuttur. Türk edebiyatının kadim eserlerinde kullanılan “temiz et-, temiz eyle- temiz kıl-, temiz ol-” birleşik fiil yapısına Güncel Türkçede kullanılmadıkları için sözlükte de yer verilmemiştir.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *pak* isim kökünden “paklama/mak, paklanma/mak, paklık” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “ak pak, pirüpak, temiz pak, akça pakça” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “teneşir paklamak, pirüpak olmak, toprak paklamak” deyimlerinde; “hesabı pak olanın yüzü ak olur, karga yavrusuna bakmış 'benim ak pak evladım' demiş, kırkıdan sonra azanı teneşir paklar” atasözlerinde *pak* isim kökünün kullanımı mevcuttur. Türk edebiyatının kadim eserlerinde kullanılan “pak et-, pak eyle- pak kıl-, pak ol-” birleşik fiil yapısına tabii olarak Güncel Türkçe Sözlük'te rastlanmamıştır.

Tüm bu veriler ışığında *temiz* ve *pak* sözcüklerinin ilk kullanıldığı Kutadgu Bilig'den bugüne kadar bu sözcüklerin kullanım ve kavram alanlarının genişlediği görülmektedir. Arapça ve Farsçadan kök biçimbirim yapıyla Türkçeye giren bu sözcükler aldıkları ek biçimbirimler ve kullanımlar aracılığıyla Türkçeleşmiş ve Türk dilinde büyük bir kullanım oranına erişmiştir.

Kökeni Arapça *temiz* ve Farsça *pak* olan sözcüklerin fiilleştirilmeleri Türk edebiyatının muhtelif eserlerinde *ét-*, *eyle-*, *kıl-* ve *ol-*” yardımcı fiilleriyle sağlanmıştır. Günümüzde ise *temiz* ve *pak* isim köklerine getirilen /+IA-n-/ ekiyle gerçekleştirilmektedir. Karma kelime şeklinde teşekkül eden

temizle-[n]- / temiz ét-, eyle-, kıl-, ol-; pakla-[n]- / pak ét-, eyle-, kıl-, ol- fiillerinin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “arı-” fiilidir. *Arı-* fiili Atebetü'l-Hakâyık'ta 2 (iki) yerde (112 ve 328. dizelerde) geçmektedir: “cahil yup arımaz arıgsız erür” (AH: 112), “Cahil yıkamakla temizlenmesi mümkün olmayan bir kirdir.”; “arımaz neçe yusa şan birle şan” (AH: 328), “Her ne kadar da yıkansa kan ile kan temizlenmez.”

Arı- fiili Güncel Türkçe Sözlük'te yer almamakla birlikte sözlükte bulunan “arındırma/mak, arındırılma/mak, arınık, arınıklık, arınış, arınma/mak, arınmış, arınışlık, arıtıcı, arıtıcılık, arıtılma/mak, arıtımevi, arıtış, arıtma/mak” sözcüklerinin türeme esası *arı-* fiil kökünden gerçekleşmiştir. Türk edebiyatının kadim eserlerine dil malzemesi olan *arı-* fiili *temizle-[n]-, temiz ét-, eyle-, kıl-, ol- / pakla-[n]-, pak ét-, eyle-, kıl-, ol-* fiilleriyle kıyaslandığında *arı-* fiilinin sözlü ve yazılı kullanım oranının düşük olduğu görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilmek suretiyle *temizle-[n]-, temiz ét-, eyle-, kıl-, ol- / pakla-[n]-, pak ét-, eyle-, kıl-, ol-* fiilleri yerine “arı-” fiili tercih edilebilir. Böylece ilgili fiilin unutulmuş halden yaygın hale geçirilme işlemi de gerçekleştirilmiş olur.

4.3. Fazla → Artuk

Fazla sözcüğü Arapça *f-d-l* sülasi kökünden türemiş ve “ölçüyü aşan miktar, fazlalık, artık, ekstra” anlamına gelen *fağla(t)* “فضلة” sözcüğünden teşekkül etmiştir. Bu sözcük Arapça “arttı, aştı, fazlalaştı, miktarı geçti, çok oldu, çok geldi” anlamında *fağala* “فضل” fiilinin fa'la(t) vezninde türetilen isimdir. (Nişanyan, 2022, 276).

Fazla sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “Gereğinden, alışılmıştan çok, aşırı olan, ziyade” (TDK, 2010, s. 856), “çok, daha çok, ziyade” (MEB, 1996, s. 900), “her zamankinden veya gerekenden çok, ziyade” (Ayverdi, 2016, s. 372), “artuk, ziyade, zâid” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 998), “zait, ziyade” (Muallim Nâcî, 2021, s. 162), “bir nesnenin artığı, bakiyesi” (Redhouse, 2016, s. 97), “bi'l-feth / bi'z-zam. Bir nesneden artıp kalan mâ; fâzıl mine'ş-şey (Bir şeyden arta kalan) manasına” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisârî, 2017, s. 725).

Fazla sözcüğünün Türk edebiyatındaki ilk kullanımı 1391 yılında Seyf-i Sarâyî tarafından Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınan *Gülîstan Tercümesi* adlı eserde tespit edilmiştir. Örneği şu şekildedir: “ayttı şaydımın fazlasın yér men” (Seyf-i Sarâyî, 1989, s. 22), “dedi ki avının artığını ben yerim.”. 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *fazla* sözcüğünün kullanımını tanıklamak mümkündür:

14. yüzyılda (1387'de) yazıldığı tahmin edilen İshâk Bin Murâd'a ait *Edviye-i Müfred*e adlı tıp metninde *fazla* sözcüğü sıfatlardan karşılaştırma sıfatları türeten /+rak/ ekiyle (Korkmaz, 2009, s. 61) birleşerek *fazlalarak* şeklinde tespit edilmiştir: “ve eger üç direm içseler dükeli hıltları bir gezden sürer giderür ki fazlalarakdur” (Canpolat vd. 2016, s. 38), “ve eğer üç direm (okkanın dört yüzde biri) içseler bütün karışmaları bir defa sürer ortadan kaldırı ki oldukça fazladır.” 15. Yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *fazla* sözcüğü *fazl* şeklinde ve şu beyitte tespit edilmiştir: “Ya'ni fađl-ıla her ki pür-dıldür / Halk içinde kenâra mâyıldür” (Üstün, 2014, s. 533), “Yani her kim ki fazlasıyla cesurdur halk içinde o kişi kucaklamaya isteklidir.”, 16. Yüzyılda klasik dönem Çağatay Türkçesiyle Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahanî tarafından kaleme alınmış olan *Sıfâtü'l-Haremeyn* adlı eserde *fazla* sözcüğü şu örnekte geçmektedir: “fazlası ol kütniñ érürdi nihân / Dilde ğam étدی anı közdin 'ayân” (Demir, 2005, s. 73), “o rızkın (gıdanın) fazlası gizli olurdu, üzüntü onu gönülde görünür hale getirdi.”, yine 16. yüzyılda Bâkî Divanında *fazla* sözcüğü şu örnekte görülmektedir: “Sağa Kisrîyi 'adâletde mu'âdil tutsam / Fazladur sende olan devlet-i dîn ü imân” (Küçük, 2019, s. 9), “Kisrî'yi (Nuşirevân'ı) adil olmak hususunda seninle (Kanuni Sultan Süleyman'a hitaben) eş değer tutsam sendeki din ve iman yüceliği [Nuşirevan'dan] fazladır.” 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin Divanında *fazla* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Har diyemem belki sitemdir hara / Fazla-i haşv-i şikem-i rüzgâr” (Akkuş, 1993, s. 188), “Eşek diyemem, belki de bu eşeğe sitemdir. Zamanın karnına doldurulmuş gereksiz yere kullanılan fazla sözdür.” 18. yüzyıl şairlerinden Sümbülzâde Vehbî divanında *fazla* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “Bu rütbe vâridât-ı fađl-ı nâ-mağşûrdan fağla / Ser-i hameñde cem' etdiñ fûn-ı şî' r ü inşâyı” (Yenikale, 2017, s. 205), “Bu rütbe sınırlandırılmamış (sonsuz) bir şahsî kıymet ve değerden daha fazladır. [Bütün] şiir ve inşa ilmini sen kaleminin ucunda topladın.” 19. yüzyıl şair ve yazarlarından Muallim Naci *Lûgat-i Nâcî* adlı sözlüğünde *fazla* sözcüğünü madde başı olarak almış ve “1. zaid, ziyade; 2. artık, bakiye; 3. kazurat”

(Muallim Nâcî, 2021, s. 162) şeklinde üç değişik anlamda kullanıldığını beyan etmiştir. 20. yüzyıldaki kullanım için Refik Halit Karay'ın *Memleket Hikayeleri* adlı eserinde geçen “dar fistanının meydana çıkardığı iri kalçalarını beğendiğini bilen bir davranışla biraz fazla oynatarak yanlarından kayıtsız geçti.” (Karay, ?, s. 79) cümlesi örnek olarak gösterilebilir.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *fazla* isim kökünden “fazlaca, fazladan, fazlalaşma/mak, fazlalaştırma/mak, fazlalık, fazlasıyla” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “fazla mesai, haddinden fazla” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “fazla gelmek, fazla kaçırmak, fazla olmak” deyimlerinde; “fazla mal göz çıkarmaz, kısımdan fazlası olmaz.” atasözlerinde *fazla* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda *fazla* sözcüğünün ilk kullanıldığı tarihten günümüze kadar kullanım ve kavram alanının genişlediği, Türk dilinde büyük bir kullanım oranına sahip olduğu ve sık kullanılan sözcükler arasına dahil olurken Türkçe karşılığı olan *artuk*, *üküş*, *köp* gibi sözcükleri unutturduğu görülmektedir.

Kökü Arapça olan *fazla* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'ta kullanılan Türkçe karşılığı “artuk”tur. Artuk, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (190. dizede) geçmektedir: “al artuk tileme vebal yüdgülük” (AH: 190), “fazlasını isteme, [fazlası] yüklenilecek ağır bir sorumluluktur.”

Artuk sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te *artık* şeklinde geçmekte, “1. İçildikten, yenildikten veya kullanıldıktan sonra geriye kalan; 2. Bir şeyin harcandıktan veya kullanıldıktan sonra sonra artan bölümü; 3. Daha çok, daha fazla; 4. Bundan böyle, bundan sonra; 5. Büyük ve tam aralıkların yarım ses artmış hali” şeklinde 5 (beş) farklı anlam niteliğine sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bunlar içerisinde 3. madde yerini *fazla* sözcüğüne bırakmış ve *artık* sözcüğü bu anlam özelliği ile unutulmuştur. “Daha çok” anlamıyla *artık* sözcüğünün *fazla* sözcüğü ile kıyaslanması durumunda *artukun fazlaya* göre sözlü ve yazılı kullanım oranının yok denecek kadar az olduğu görülecektir. Bu minvalde yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Eski Türk Yazıtları, Uygur harfli metinler, İslami dönem Türk edebiyatı eserleri ve özellikle Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek *fazla* sözcüğü yerine *artuk/artık* tercih edilebilir. Böylece ilgili sözcüğün unutulmuş konumdan yaygın kullanıma geçişi sağlanmış, toplum içindeki tanınırlık ve kullanım oranı da artırılmış olur.

4.4. Zenginlik → Baylık

Zenginlik sözcüğü, Farsça “taştan yapılmış, ağır, pahalı” anlamına gelen “seng+în” sözcüğünün alıntılanması (Nişanyan, 2022, s. 978) ve Türkçe /+lik/ isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş karma bir sözcüktür. *Sengîn* sözcüğü s > z tonlulaşmasıyla birlikte Türkçeye *zengin* şekline geçerek aldığı /+lik/ türetme ekiyle *zenginlik* sözlükbirimine dönüşmüştür.

Zenginlik sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu tanımlara sahiptir: “Zengin olma durumu, varlıklılık” (TDK, 2010, 2651), “zengin veya varlıklı olma hali” (MEB, 1996, s. 3311), “zengin olma durumu” (Ayverdi, 2016, 1384), “maldarlık, temevvül, gınâ, servet” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 689), “Arabîsi mimin fethi vavın sükûnu ahirde lâm ile mevldir ve mimin zammı vavın zam ve meddi ahirde lâm ile müvüldür ve tâ-i fevkâniyyenin mimin fethaları vavın zam ve teşdîdi ahirde lâm ile temevvül mevl gibidir ve gayn-ı mu'cemenin kesri nûnunun feth ve meddi ile gınâ ve evvelde gayn-ı mu'ceme yerine kâf ile kınâ zenginliktir. Farîsîsi ser-hârîdir.” Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, 779).

Zenginlik sözcüğünün kök biçimbirimi olan *zengin* şekline en eski Türkçe kaynak olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde “bu cezîre keferelerinin zengîn olmalarının aslı odur” (Nişanyan, 2022, s. 276) cümlesiyle rastlamaktayız. Türk edebiyatında *zengîn* ve *zengînlik* sözcüklerinin son döneme kadar yaygın bir kullanımına pek rastlanmamaktadır. *Zengin* sözcüğü Kuddûsî Divanında şu beyitte geçmektedir: “Fakîri eyleyüb tahkîr éderler zengine tevkîr / Anı fehm eylemezler kim fakirlik ehl-i Yezdânlık” (Doğan, 2013, s. 431), “Fakiri aşâğırlar, zengini ise yüceltirler; fakirliğin Hakk ehli olduğunu anlamazlar”. Şemseddin Samî *Kâmûs-ı Türki*'de zenginlik madde başını işlerken “zenginlik çok kazanmağ-ıla olmayup hüsn-i idâre étmekle olur.” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 689) örneğini vermektedir. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te zenginlik madde başına örnek kullanım olarak Halikarnas Balıkcısı'nın “Dünya zenginliğine bolluğuna zenginlik ve bolluk katıyoruz” (TDK, 2010, s. 2651) cümlesi referans gösterilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı Örnekleriyle Türkçe Sözlük'te

zenginlik sözcüğü için Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* adlı eserinde geçen “Fakat Endülüs'ten Gotik'e kadar giden ve Ahlat kolu ile eski İran ve Kafkas üslûplarına kadar çıkan araştırmanın zenginliği de hiçbir surette inkâr edilemez” (MEB, 1996, s. 3311) cümlesi örnek kullanım olarak verilmiştir. Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te *zenginlik* madde başı verilirken Ahmet Haşim'in *Gurebahane-i Laklakan* adlı eserinde geçen “Bir Avrupalı ile şark lisanlarının zenginliği hakkında bir münâkaşamız olmuştu” cümlesi ve Ruşen Eşref Ünaydın'ın *Ayrılıklar* adlı eserinden alınmış “Ramazan'ın bolluk, merhamet, neşe, zenginlik dağıttığına kâni idiler” (Ayverdi, 2016, s. 1384) cümlesi örneklendirme için kullanılmıştır.

Türk edebiyatında *zengin* ve *zenginlik* sözcüklerinin yerine daha çok Arapça kökenli *ganî* ve Arapça+Türkçe yapısına sahip *ganîlik* sözcükleri kullanılmıştır. Ahmedî Dîvânında geçen şu beyitler bu kullanıma örnek teşkil etmektedir: “Ger fakîr ü ger ganî yêrlü yêrinde her kişi / Hoş-durur elhamdülillah kamusu illâ garîb” (Akdoğan, ?, s. 241), “İster zengin olsun ister zengin herkes yerli yerindedir, gurbette olan dışında herkes hoşça yaşamaktadır.”; “Ganîlığı isde dilerseñ ki kalasın dervîş / Fakîr ol diler-iseñ ki olasın sultân” (Akdoğan, ?, s. 161), “Dervîş kalmayı dilersen zenginliği iste, sultan olmayı dilersen fakir ol.” Fuzûlî Divanında *zengin*, *varlıklı* anlamını karşılayan sözcük *ganîdir*: “Ben fakîrem sen ganî vérgil zekevât-ı hüsn kim / Şer'î birle hem bañadur hem saña vâcib zekevât” (Üstün, 2020, s. 305), “Ben fakirim sen ise zenginsin, [o zaman] güzelliğinin zekatını ver. Çünkü dinî hükümlere göre hem bana hem sana zekât gereklidir.” Bâkî Divanında *zengin* sözcüğü *ganî* şeklinde kullanılmıştır: “Temâşâgâh-ı hüsnünde cihânî hayret almışdur / Ganînün gözleri hayrân fakîrün çeşmi dem-beste” (Küçük, 2019, s. 376), “Senin güzelliğinin seyrinde herkes şaşkınlık içindedir, zengin gözleri hayran fakirin gözleri susmuş.” 1875 yılında Hokand Hanlığı'nda baş gösteren siyasi çalkantılar sebebiyle Fergana'dan ayrılmak zorunda kalan Hüdayar Han için yazılan bir şiirde *ganîlik* sözcüğünü tespit etmek mümkündür: “Hudaya kimliğim yokdur meni bu cam ile camdın / Ganîlik babıda yokdur men dek nesli adamdın” (Yakşi, 2022, s. 59), “Ey Allah'ım! Benim bir varlığım yoktu, sen beni bu fincanla aydınlattın, zenginlik kapısında insan nesli içinde benim gibi bir adam yoktu, zengin değilken sen beni zengin yaptın.” 19. yüzyıl âşık edebiyatı şairlerinden Konya'nın İsmil Köyü'nde 1811'de dünyaya gelmiş olan Tahir'in bir koşmasında *ganîlik* kelimesi şu şekilde geçmektedir: “Gülün kadrin bilir edadan geçmez / Ganîlik isteyip gedadan geçmez / Her vakit virdinde Hudâ'dan geçmez” (Yeniterzi, 2001, s. 146), “Gülün kıymetini bilir üslubundan asla vazgeçmez, zenginlik isteyip fakirlikten vazgeçmez, her vakit virdini çeker Allah'tan vazgeçmez.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *zengin* isim kökünden “zenginleme/mek, zenginlenme/mek, zenginleşme/mek, zenginleştirme/mek, zenginlik” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “zengin ekmek, zengin erki, zengin kafiye, gönlü zengin, harp zengini” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “ahiretini zenginleştirmek” deyiminde; “fukaranın tavuğu zengin atı kıymetli olur, malını yemesini bilmeyen zengin her gün züğürttür, rağbet güzel ile zenginedir, zengin arabasını dağdan aşırır fakir düz ovada yolunu şaşırır, zengin horozu bile yumurtlar, zengin malı züğürdün çenesini yorar vs.” atasözlerinde *zengin* isim kökünün kullanımı mevcuttur.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *gani* isim kökünden “ganîlik” sözcüğünün türetildiği, ayrıca “gani gani, gani gönüllü, gani gönüllülük, gönlü gani” gibi ikileme ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. İlgili sözlükte *gani* sözcüğüyle ilgili bir deyim ve atasözüne rastlanmamıştır.

Elde edilen bu bilgiler doğrultusunda *zengin* ve *gani* sözcüklerinin ilk kullanıldığı zamandan günümüze kadar kullanım alanının genişlediği, Farsça ve Arapçadan kök biçimbirim şeklinde Türkçeye giren bu sözcüklerin zaman içinde aldıkları ek biçimbirimler ve kullanımlar aracılığıyla Türkçeleştiği ve Türk dilinde geniş bir kullanım alanına eriştiği görülmektedir.

Kökü Farsça *zengin* ve Arapça *gani* olan sözcüklerin /+lik/ isimden isim yapım ekiyle türemeleri sağlanmış ve karma kelime şeklinde *zenginlik* ve *ganîlik* sözlükbirimleri elde edilmiştir. Günümüzde sık kullanılan bu sözcüklerin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “baylık” sözcüğüdür. *Baylık* Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (303. dizede) geçmektedir: “bu baylık çığaylık idi kısmeti” (AH: 303), “Zenginlik ve Fakirlik Tanrı'nın kısmetidir.”

Baylık sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te geçmemekle birlikte kelimenin kökü olan *bay* kök biçimbirimi “parası, malı çok olan zengin (kimse)” anlamıyla yer almaktadır. *Bay* ve *baylık* sözcükleri zaman içerisinde unutulmuş yerini Farsça kökenli *zengin* ve Farsça+Türkçe olan *zenginlik* sözcüğüne bırakmıştır. Arapça *gani* ve Arapça+Türkçe *ganilik* sözcüğü günümüzde *zengin/zenginlik* kadar yaygın niteliğe sahip değildir. Bu açıdan yapılacak bir değerlendirmede *zengin/zenginlik* sözcüğü ile *bay/baylık* sözcüklerini kıyaslayacak olursak *zengin/zenginlik* sözcüğünün sözlü ve yazılı kullanım oranının çok büyük bir yüzdeye sahip olduğu görülecektir. Bununla birlikte *bay/baylık* sözcüğünün toplum içindeki kullanımının neredeyse hiç derecesinde olduğunu yazılı ve görsel basın referansında müşahade edebiliriz. Bu veriler ekseninde yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında ilk kullanımlarına Eski Türk Yazıtlarından itibaren tanık olduğumuz *bay/baylık* sözcüğünü Atebetü'l-Hakâyık'ı da temel alarak *zengin/zenginlik* sözcüğünün yerine kullanabiliriz. Gösterilen bu dil hassasiyetinin nihayetinde *bay/baylık* sözcüğünün unutulmuş konumdan yaygın kullanıma geçişi sağlanmış ve toplum içindeki tanınırlık düzeyi artırılmış olacaktır.

4.5. Dert → Buğ > Muğ

“Elem, keder, hastalık, sıkıntı” anlamına gelen “dard > dert” sözcüğü Orta Farsçadan Farsçaya (Nişanyan, 2022, s. 202); oradan da dil, kültür ve edebiyat ilişkileri çerçevesinde Türk dilinin tarihî lehçelerine *derd* şeklinde geçmiş ve nihayetinde sözcüğün sonundaki /d/ sesi tonsuzlaşarak *dert* şeklinde Türkiye Türkçesine dahil olmuştur.

Dert sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu tanımlamalarla açıklanmıştır: “üzüntü, ağrı, sorun kaygı” (2010, s. 638), “gam, keder, acı; tasa, kaygı, üzüntü, sıkıntı, meşakkat, eziyet” (MEB, 1996, s. 631), “insana ızdırap veren her türlü hal, sıkıntı, zorluk, üzüntü” (Ayverdi, 2016, s. 273), “keder, acı, gussa, tasa” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 605), “Ağrı, sızı.; maddi manevi nahoşluk; insanı müteazzi eden her türlü ahval” (Muallim Nâcî, 2021, s. 117), “elem, keder, ağrı, eziyet” (Redhouse, 2016, s. 72).

Dert sözcüğüne kaynaklık eden en eski kullanımlardan birisi 1303 tarihli *Codex Cumanicus*'taki “dart” örneği; diğeri 14. yüzyıl şairlerinden Âşık Paşa'nın *Garib-nâme* adlı eserinde geçen “Taşı dağı kodı çapındı kıva / Kıvandan ister bu kez dertine devâ” (Yavuz, 2000, s. 125) cümlesi olduğunu görmekteyiz (Nişanyan, 2022, s. 202).

1350'de Hoca Mesûd tarafından kaleme alınan *Süheyl ü Nevbahâr* adlı eserde *derd* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Didi iy ata bu sözi söyleme / Bu derdümi birini biğ eyleme” (Ciğa, 2013, s. 55), “Dedi, ey baba! Bu sözü söyleme, bir olan dertimi bin etme.”, 15. yüzyıl divan şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde şu şekilde tespit edilmiştir: “Sünbülün yudî mâ-i verd-ile / Öpdi ağladı anı derd-ile” (Üstün, 2014, s. 287), “Saçımı gül suyu ile yıkadı, onu [Yusuf'u] öptü, üzüntü içinde ağladı.”, 16. yüzyılda Bâkî Divanında *derd* sözcüğü şöyledir: “La'lûñ göricek kına döner gözden ağanum / Oynar yüregüm derd ile diñmez hafeķānum” (Küçük, 2019, s. 297), “Dudaklarımı görünce gözden akan yaşım kana döntüşür, üzüntü içinde yüreğim oynar, benim yürek oynamalarım hiç bitmez.”, 17. yüzyılda Nefî Divanında *derd* sözcüğü şu beyitte mevcuttur: “Bildirdim derdimi bir âh-ile cânâne hep / Korkarım süz-ı derünümünden felekler yana hep” (Akkuş, 1993, s. 287), “Bir âh (inilti) ile dertimi (üzüntümü) hep sevgiliye bildirdim, korkarım ki içimin yangınından felekler yanacak.”, 18. yüzyıl divan şairlerinden Şeyh Gâlib'den alınan bu dizelerde *derd* sözcüğü şöyledir: “Al destine bir bâde derd ü gamı ver bâde” (Kalkışım, 1994, s. 192), “Eline bir şarap al, üzüntü ve kederi rüzgara ver.”, 19. yüzyılın kadın şairlerinden Leyla Hanım'ın divanında *derd* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Kalmadı çekmediğim renc ü mihen 'âlemde / Genc iken derd ü elem mûy-ı serim itdi sefid” (Arslan, 2018a, s. 5), “Alemden çekmediğim üzüntü ve eziyet kalmadı, üzüntü ve keder genç iken saçlarımı beyazlattı (saçıma aklar düşürdü).”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *dert* isim kökünden “dertlenilme/mek, dertleniş, dertlenme/mek, dertleşiş, dertleşme/mek, dertli, dertlilik, dertsiz, dertsizlik” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “dert babası, dert küpü, dert ortağı, dert sahibi, boğaz derdi, geçim derdi, başı dertte” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “derde düşmek, dertini dökmek, dertini Marko Paşa'ya anlatmak, kendine dert, etmek, dert yanmak, yüreğine dert olmak” deyimlerinde “ağacı kurt insanı dert yer, aşk ağlatır dert söyletir, borç uzatınca kalır, dert uzayınca alır, mart çıkmadıkça dert çıkmaz” atasözlerinde *dert* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Tüm bu bilgiler göstermektedir ki *dert* sözcüğünün kullanıldığı ilk andan günümüze kadar kullanım ve kavram alanını genişlemiş, *dard* > *derd* > *dert* değişimiyle Türkçeleşerek Türk dilinde büyük bir yaygınlığa erişmiş ve sık kullanılan sözcükler arasına dahil olmuştur.

Köküni Farsça *dard/derd* biçimine dayanan sözcüğün Atebetü'l-Hakâyik'teki Türkçe karşılığı “muñ” sözcüğüdür. İlgili sözcük, Atebetü'l-Hakâyik'ta 1 (bir) yerde (30. dizede) geçmektedir: “bu kün tegsü mindin dürud ol yarın / elig tuttaçımka egirse muña” (AH: 29-30), “Yarın derde (sıkıntıya) düşersen elimden tutacak olan o (peygambere) bugün benden salat ve selam erişsin.”

Buñ/muñ sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te madde başı olarak yer almaktadır. Bununla birlikte sözlükte var olan “bunak, bunakça, bunaklaşma/mak, bunaklık, bunalım, bunalımlı, bunalımsız, bunalış, bunalma/mak, bunaltı, bunaltılma/mak, bunaltma/mak, bunama/mak, bunayış” sözcükleri *buñ* isim kökünden türetilmiştir. Köktürk harfli bengü taşlardan başlamak suretiyle Türk edebiyatının her döneminde verilmiş olan eserler incelendiğinde *buñ* sözcüğünün *sıkıntı*, *üzüntü*, *keder* anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığını; günümüzde de Güncel Türkçe Sözlük'te “soluğumu kesen acı göğsümü sıkıştıran bun sancularına benzemiyordu” (TDK, 2010, s. 412) örnek cümlesiyle Türkiye Türkçesinde varlığını koruduğunu görebilmekteyiz. Tüm bu kullanımlarına rağmen *buñ* sözcüğü *derd/dert* sözcüğüyle mukayese edildiğinde *buñ* sözcüğünün sözlü ve yazılı kullanım oranının neredeyse hiç düzeyinde olduğu görülmektedir. Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü'nde yer alsa da Türkiye Türkçesinde *dert*, *keder*, *gam*, *kasavet* gibi Arapça, Farsça kelimelerin yerine *buñ* sözcüğü tercih edilmemektedir. Toplum içinde kullanılmaması sebebiyle *bun* kök biçimbirimi unutulmuştur.

4.6. Ateş → Ot > Od

Avestaca “yakmak, tutuşturmak” anlamına gelen *atar-* fiilinden Avesta dilinde *atarş gen. āthrō* sözcüğü türemiş, türeyen sözcük Orta Farsçaya *atarş/ataş* şeklinde geçmiş, nihayetinde Farsçaya *ataş* olarak evrilen sözcük Türk diline “yanıcı maddelerin tutuşması sonucu oluşan ışık” anlamıyla *ateş* şeklinde alıntılanmıştır (Nişanyan, 2022, s. 78). Şemseddin Sâmî'ye göre *ateş* sözcüğünün kökeni Süryanice olup Farsçası *âzer*; Türkçesi ise *ot* sözcüğüdür (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 19).

Ateş sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla beliren ısı ve ışık, od, nar” (TDK, 2010, s. 181), “yanan ve yakıcı halde bulunan madde, od, nar” (MEB, 1996, s. 172), “odun, kömür vb. maddelerin tutuşup yanmasıyla beliren ışık” (Ayverdi, 2016, s. 81), “odun ve sâire yanmasından hâsıl olan ve madde, ot, nâr” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 19), “Türkçede müradif mehcur hükmünde bulunan ‘od’ lâfzıdır” (Muallim Nâcî, 2021, s. 45), “unsur-ı nâr, od, âzer” (Redhouse, 2016, s. 27), “feth-i tâ ve sükûn-i şin-i mu'cemeyle. Türkîde dahi bu isimle maruftur. Asıl Türkîde od derler. Mebde-i anâsır-ı erba'adır. Nur, revaç, revnak; gazap; canı hafif olmak; kadr ve itibar manalarına gelir. Pahalılık, narh, ve si'r'in ağır ve gâli olmasından, şeci' ve bahadırdan; aşık, hararet, ve hararet-i aşk ve şeytandan dahi kinaye olunur. Kimya fenninde kükürd-i ahmer murat olunur. Kuvvet-i hâzimeye dahi ateş denir” (Mütercim Asım Efendi, 2009, s. 28).

Âteş sözcüğünün Türk edebiyatındaki en eski kullanımları 1300 yılından önce anonim Oğuzname'de *ataş* biçiminde ve “ağzı ataş kızıl irdi, közleri al saçları kaşları kara irdiler” (Nişanyan, 2022, s. 78), “ağzı ateş kızıl idi, gözleri kırmızı, saçları ve kaşları kara idiler” örneğinde; ayrıca 1330 yılında Âşık Paşa tarafından yazılan *Garib-nâme* adlı mesnevîde “Kâf u nûna geldi evvel ol hitâb / Yoğ-iken bu bâd u âteş hâk ü âb” (Yavuz, 2000, s. 315), “o ses önce kâf ve nûn'a geldi, daha o zaman hava, ateş, toprak ve su yoktu” beytinde kayıtlıdır. 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *ateş* sözcüğünün kullanımı mevcuttur. 14. yüzyıl divan şairi Nesîmî'nin divanında *ateş* sözcüğü şu beyitte kullanılmıştır: “Kara benin kimi düşdüm od üstüne yanaram / Bu âteşi ana sor kim yanar hevâsından” (Ayan, 1990, s. 286), “Kara benin gibi ateşin üstüne düştüm yanarım, [bu ateş öyle bir ateş ki] bu ateşi [aşk] heves ve arzusuyla yananlara sor.”, 15. yüzyıl divan şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevîsinde *ateş* şu şekilde tespit edilmiştir: “Kızlık étmişdi ol diyarı harâb / Âteş olup hevası âbî türâb” (Üstün, 2014, s. 396), “Kıtlık o diyarı yıkıp geçmişti, havası, suyu, toprağı ateş [gibi yakıcı] olmuştu.”, 16. yüzyılda Bâkî Divanında *ateş* sözcüğü şöyledir: “Ergavânlar tutuşup hürmen-i gül yanmağ için / Gül-sitân milkine âteş kodı yir yir lâlê” (Küçük, 2019, s. 389), “Erguvanlar gül harmanı yansın diye erguvanlar tutuşup gül bahçesine lale yer yer ateş bıraktı.”, 17. yüzyılda Nefî Divanında *ateş* sözcüğü şu beyitte mevcuttur: “Sipeh-şikâf-ı yegâne Halîl Paşa kim / Cihâna âteş urur berk-ı tîgî

çekdiği dem” (Akkuş, 1993, s. 169), “Eşi benzeri olmayan, orduları dağıtan Halil Paşa ki kılıç çektiğinde kılıcının şimşeği cihana ateş saçar.” 18. yüzyıl şairlerinden Nedîm bir gazelinde *âteş* sözcüğünü şu şekilde kullanmıştır: “Taḥammül mülkini yıkdıñ Hülâgü Ḥân mısuañ kâfir / Aman dünyâyı yakduñ *âteş*-i sūzan mısuañ kâfir” (Macit, 2016, s. 312), “Tahammül mülkünü yıktın Hülâgü Han mısın kafir, Aman! Dünyayı yaktın yakıcı ateş misin kafir.”, 19. Yüzyıl divan şairi Leyla Hanım’ın Divanında *âteş* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Nedendir itmez oldu *âteşim* te’sîr cânâna / Yanup yakıldığım gördükçe hayrân oldu pervâne” (Arslan, 2018a, s. 30), “Ateşim sevgiliyi etkilemez oldu acaba nedendir? Pervane yanıp yakıldığımı gördükçe şaşkınlığa düştü.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te *ateş* isim kökünden “ateşbazlık, ateşleme/mek, ateşlendirme/mek, ateşleniş, ateşlenme/mek, ateşletme/mek, ateşleyici, ateşleyicilik, ateşli, ateşlik, ateşsiz, ateşsizlik” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “ateş böceği, ateşkes, ateşölçer, ateş pahası, taciz ateşi vd.” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “ateş açmak, ateş bacayı sarmak, ateş kesilmek, ateş saçmak vd.” deyimlerinde “altın ateşte insan mihnette belli olur, ateş demekle ağız yanmaz, ateş düştüğü yeri yakar, ateş olmayan yerden duman çıkmaz vd.” atasözlerinde *âteş* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Tüm bu tanıklar *ateş* sözcüğünün 14. yüzyıldan itibaren Türk dilinin yazılı ve sözlü eserlerinde kullanıldığını göstermektedir. *Ateş* sözcüğü bu yüzyıldan itibaren Arapça *nâr*, Türkçe *ot/od* sözcükleriyle birlikte dilde yer edinmeye başlamış ve zaman içerisinde bu üç sözcük içinde *yakan*, *yakıcı* anlamıyla kullanım ve kavram alanını genişletmiş diğerlerini zamanla unutturmaya zorlamıştır.

Avestaca *atar-* fiilinin, Orta Farsçada *atarş/ataş* ismine, nihayetinde Farsça *âtaş* biçimine evrilmesi şeklinde bir kökene sahip olan *âteş* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık’taki Türkçe karşılığı “ot” sözcüğüdür. İlgili sözcük, Atebetü'l-Hakâyık’ta 6 (altı) yerde (12, 159, 160, 339, 340, 351. dizelerde) geçmektedir: “ḥalimlik suvın saç ol *otnı* öçür” (AH: 340), “yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.”

Ot sözcüğü, tonlulararak *od* şekliyle Güncel Türkçe Sözlük’te yer almaktadır. Fakat kendisinden türeyen bir sözcük mevcut değildir. En eski yazılı belgelerden itibaren *ot* sözcüğünün sözlükbirim olarak ve “od urmak, oda urulmak, oda yakmak, oda yanmak, oda tutuşmak” gibi birleşik yapılar şeklinde kullanıldığını; zaman içerisinde *âteş* sözcüğünün yayılım alanı ve hızı karşısında yavaş yavaş unutulduğunu müşahade etmekteyiz. Türk edebiyatının hemen hemen her döneminde varlığını koruyabilmesine rağmen bir mukayese yapıldığında günümüzde *ot/od* sözcüğüne göre *ateş* sözcüğünün kullanım ve kavram alanının daha yaygın olduğu görülmektedir. *Ot/od* Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü’nde yer alsa da Türkiye Türkçesinde Farsça kökenli *ateş* sözcüğünün kullanım, yaygınlık ve kavram alanı karşısında tutunamayıp unutulmuştur.

4.7. Tedavi Et- → Otala-

Arapça *d-v-y* sülasi masdarının “ilaç, derman” anlamında *devā*’ sözcüğüne dönüşmesinin ardından “tefā’ul” babında çekime tabi tutulmasıyla “iyileştirme” anlamına gelen *tedāvī* sözcüğü elde edilmiştir (Nişanyan, 2022, s. 867). Arapça kökenli *tedāvī* isim köküne Türkçe *et-* fiilinin dahil edilmesiyle oluşturulan *tedavi et-* birleşik fiili Türk dilinin söz varlığı içinde kendisine yer bulmuştur.

Tedavi sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “çeşitli yöntemlerle hastalığı iyi etme, iyileştirme” (TDK, 2010, s. 2296), “ilaç vb. verme, iyi etme, iyileştirmek için bakma” (MEB, 1996, s. 2801), “iyileştirmek için ilaç vererek tıbbi bakımdan gerekeni yaparak bakma” (Ayverdi, 2016, s. 1219), “bir ilaç veya tedbir tıbbî isti’ mâl-ile kendi kendine bakma kendi kendine mualece etme kendine bakma” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 390), “deva etmek, edilmek” (Muallim Nâcî, 2021, s. 704), “deva ettirmek” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 173).

Tedavi et- fiili Türk edebiyatında daha çok *tımarla-*, *tımar ettir-*, *tımar eyle-*, *tımar kıl-*; *deva bul-*, *deva et-*, *deva eyle-*, *deva kıl-*, *deva ol-*; *derman et-*, *derman eyle-*, *derman kıl-*, *derman ol-*, *derman bul-*; *ilaç et-*, *ilaç eyle-*, *ilaç kıl-*, *ilaç bul-*, *em ol-* şeklinde yardımcı eylemle yapılan birleşik fiil tarzında tespit edilmiştir:

Tımarla- ve *tımar ettir-* fiili *Süheyl ü Nevbahar* mesnevisinde şu beyitlerde geçmektedir: “Buyurdu *tımarladılar* yarasın / Didi eyleyem işinü çâresin” (Ciğa, 2013, s. 367), “Emretti, yarasını iyileştirdiler; işinin çaresini yerine getireyim dedi.”, “*Tımar itdürüben* çü sağ oldılar / Şeh eydür

benüm gönülüm eyle diler” (Ciğa, 2013, s. 496), “İyileştirerek sağ oldular, padişah dedi ki benim gönülüm böyle diler.” *Tımar eyle-* fiili Hamdullah Hamdi'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde şu beyitte görülmektedir: “Gördi ibni's-Selâmı çün bîmâr / Eyledi bu cevâb-ıla tîmâr” (Üstün, 2014, s. 247), “İbni's-Selâmı hasta görmesinden dolayı bu cevap ile onu iyileştirdi.” *Tımar kıl-* fiili Kuddûsî Divanında şu şekilde tespit edilmiştir: “Tabîbindir senin inan ider her derdine dermân / Olur müşkillerin âsân kılar zahme tîmâr Mevlâ” (Doğan, 2013, s. 146), “O, senin doktorundur inan ki senin her derdine çare bulur, Allah bütün iş işlerini kolaylaştırır ve yaraları iyileştirir.”

Deva bul-, *deva kıl-* ve *deva ol-* fiilleri Ahmedî Divanında şu örneklerde görülmektedir: “İşkuñ ne sa'b derd-durur kim tabîbi anuñ / 'İsî dahî olur-isa bulmaz devâ aña” (Akdoğan, ?, s. 229), “Aşkın ne kadar zor bir derttir ki onun doktoru Hz. İsa olsa bile o derdi iyileştiremez.”; “Derd-mendem derdümü ne derddür bil iy tabîb / Pes aña layık nice-y-ise devâ kıl iy tabîb” (Akdoğan, ?, s. 240), “Derde tutulmuşum, ey tabip derdimin ne olduğunu bil, ona (derdime) uygun olan ne varsa [onunla hastalığımı] iyileştir.”, “Fikrin encâmüñ unıt Cem bigi câm-ı la'l iç / Kim bu derde dahî nesne olmadı olmaz devâ” (Akdoğan, ?, s. 26), “Nihayet düşüncesini unut, Cem gibi şarap kadehinden iç ki bu derdi hiçbir şey iyileştirmede iyileştirmez.” *Deva et-* ve *deva eyle-* fiilleri Fuzûlî Divanında şöyle tespit edilmiştir: “Kamu bîmârına cânân devâ-yı derd éder ihsân / Niçün kılmaz başa dermân beni bîmâr şanmaz mı” (Üstün, 2020, s. 471), “Sevgili bütün hastalarını iyileştirir, beni neden iyileştirmiyor yoksa beni hasta sanmıyor mu?”; “Derd-i hicrân nâtüvân étmiş Fuzûlî hasteni / Yoğ mudur yâ Rab devâ-yı derd-i hicrân eyleyen” (Üstün, 2020, s. 428), “Ayrılık derdi hasta olan Fuzulî'yi güçsüz düşürmüş, Ey Allah'ım! Ayrılık derdine çare bulacak (iyileştirecek) kimse yok mudur?”

Derman et-, *derman eyle-*, *derman kıl-* fiilleri Fuzûlî Divanında şu örneklerde tespit edilmiştir: “Ey Fuzûlî revîş-i 'aql melûl étدی beni / Sehv kıldım ki cünûn derdine dermân étdim” (Üstün, 2020, s. 416), “Ey Fuzulî aklın bu hali, tavrı beni bezdirdi, delilik derdini iyileştirmekle hata yaptım.”; “Var bir derdim ki çok [dermândan] artuğdur başa / Koy beni derdimle dermân eyleme var ey hekim” (Üstün, 2020, s. 403), “Öyle bir derdim var ki benim için birçok derman işe yaramaz, ey hekim var git beni iyileştirme beni derdimle baş başa bırak”; “İşk derdiyle hoşem el çek 'ilâcından tabîb / Kılma dermân kim helâkim zehr-i dermânîñdadur” (Üstün, 2020, s. 336), “Aşk derdiyle mutluyum, doktor bana ilaç vermeye kalkma; Beni iyileştirme (tedavi etme) zira beni yok edecek olan şey senin tedavinin zehrindedir.” *Dermân ol-* ve *dermân bul-* fiilleri Ahmedî Divanında şu beyitlerde mevcuttur: “Rencür düşdüm ü başa dermân bulunmadı / Bîmâr oldum ü başa timâr etmedi” (Akdoğan, ?, s. 609), “Hasta oldum [hiçbir şey] beni iyileştirmede, hasta oldum [hiç kimse] beni tedavi etmedi.”; “Derd-mend itdi beni fitne gözün 'işveleri / Tutaguñdan acebâ derdüme dermân ola mı” (Akdoğan, ?, s. 626), “Fitneli gözünün nazı, edası beni dert sahibi yaptı, dudağın acaba derdimi iyileştirir mi?”

İlaç kıl- fiili Fuzûlî Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “Çäk görüp göğsümi kılma 'ilâc ey tabîb / zâyî' olur merhemîñ bende yéter yâre yoğ” (Üstün, 2020, s. 318), “Ey doktor! Göğsümü yarık görüp iyileştirmeye çalışma, merheminin boşa gider bende kaybolup gidecek yara yok.” *İlaç eyle-*, *ilaç et-*, *ilaç ol-*, *ilaç bul-* ve *em ol-* fiillerini Ahmedî Divanında görmek mümkündür: “Derd-mendem başa 'ilâc eyle / Ki başa yoh-durur devâ sensüz” (Akdoğan, ?, s. 397), “Dertliyim beni iyileştir, ki bana senin dışında çare sunacak kimse yoktur.”; “Bu 'ışk derdi ki içüñe düşdi Ahmedî / Fikr it buña 'ilâc iden ne tabîb ola” (Akdoğan, ?, s. 232), “Ahmedî'nin içine düştüğü aşk derdidir, ey doktor, bunu (bu derdi) iyileştirecek olan şey acaba nedir, düşün.”; “Lebüñ gerek ki ola derdüme em ki dahî devâ / Egerçi âb-ı hayat-ısa olmaz aña 'ilâc” (Akdoğan, ?, s. 268) “Her ne kadar hayat suyu (ölümsüzlük suyu) derdime çare olmasa da derdimi iyileştirecek olan şey senin dudaklarındır”; “Her derde yüz devâ bulunur 'ilm-ile velî / Bulmaz ilâc binüm içümdeki yaralar” (Akdoğan, ?, s. 354), “Her derde ilim sayesinde yüz türlü çare bulunur fakat benim içimdeki yaralar iyileşmez.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *tedavi* isim kökünden sadece “tedavici” sözcüğünün türetildiği, ayrıca “fizik tedavi, ayakta tedavi, kimyasal tedavi vd.” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “tedavi görmek” deyiminde *tedavi* isim kökü kullanılmıştır. *Tedavi* sözcüğünü içeren bir atasözüne rastlanmamıştır.

Tüm bu veriler dahilinde *tedavi* sözcüğünün en eski kullanımından günümüze kadar sözcüğün kullanım ve kavram alanı genişlemiştir. Arapçadan kök biçimibirim olarak Türkçeye giren *tedavi*

sözcüğü aldığı *et-* fiili ile birleşik fiil yapısı oluşturmuş, topluma mal olmasıyla birlikte Türkçeleşmiş ve Türk dilinde büyük bir kullanım oranına ulaşmıştır.

Kökene Arapça *tedavi* olan sözcüğün fiilleşmesi *ét-*, *eyle-*, *kıl-* ve *ol-* yardımcı fiilleriyle sağlanmıştır. Karma kelime şeklinde teşekkül eden *tedavi et-* fiilinin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “otala-” fiilidir. *Otala-* fiili Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (253. dizede) geçmektedir: “bahıllık otalap oğulmaz ig ol” (AH: 253), “Hasislik ilaç ile (tedavi ederek) iyileşmez bir hastalıktır.”

Otala- fiili Güncel Türkçe Sözlük'te yer almaktadır. Ayrıca *otala-* fiili “otacı, otacılık, otalama, otama/mak,” sözcükleriyle ortak kök biçimbirimine sahiptir. Türk edebiyatının kadim eserlerinde kullanılmış olan *otala-* fiili *tedavi et-* fiiliyle kıyaslandığında -Güncel Türkçe Sözlük'te madde başı olarak yer almasına rağmen- *otala-* fiilinin sözlü ve yazılı kullanımının hiç düzeyinde olduğu görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek *tedavi et-* fiili yerine *otala-* fiili tercih edilebilir. Böylece ilgili fiil unutulmuş halden yaygın hale getirilmiş olur.

4.8. Nişan Al- → Kezle-

Nişan sözcüğü Farsça ve Orta Farsça kökenli olup “iz, işaret, alamet, simge” anlamına gelmektedir. Tarihteki en eski örneğine Kutadgu Bilig'de rastlamak mümkündür (Nişanyan, 2022, s. 647): “Uluğ bolğu oğlan ne ersig toğan / Kiçigde bolur barça belgü nişân” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 352-353), “Doğuştan mert ve insan olup yükselecek olan oğlanın daha küçükken bütün alametleri belirir.” Farsça kökenli *nişân* ismine Türkçe *al-* fiilinin eklenmesiyle *nişan al-* deyimleşmiş birleşik fiili Türkçeye sözlükbirim olarak dahil edilmiştir.

Nişan ismi ve *nişan almak* fiili Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “işaret, iz, belirti, alamet; bir hedefi vurmak için ateşli silahlara gerekli doğrultuyu vermek, gezlemek” (TDK, 2010, s. 1773-1774), “eser, iz, belirti, alamet; ateşli silahlara bir hedefi vurmak için gerekli doğrultuyu vermek” (MEB, 1996, s. 2127), “işaret, belirti, iz, alamet; bir silahın doğrultusunu, atıldığı zaman hedefi vuracak şekilde ayarlamak” (Ayverdi, 2016, s. 935), “gösteren, eser ve alamet hükmünde olan” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1459), “Alâmet, eser; hedef” (Muallim Nâcî, 2021, s. 575), “Arabîsi ayn-ı mühmelenin fethi lâmin sükûnu ahirde bâ-i muvahhide ile albdır ve hemzenin sâ-i müsellenin fethaları ahirde râ-i mühmele ile eserdir ve ayn-ı mühmelenin fethi lâmin feth ve meddi mimin fethi ahirde hâ-i vakf ile alâmettir ve nunun fethi zâd-ı mu'cemenin sükûnu ahirde hâ-i mu'ceme ile nazhdır ve hemzenin fethi mimin feth ve meddi râ-i mühmelenin fethi ahirde hâ-i vakf ile emaredir. Farişîsi Türkî'de müstamel olduğu üzre nûnun kesri şîn-i mu'cemenin feth ve meddi ahirde nun ile nişandır ve nunun kesr ve meddiyle dahi nişandır; Arabîsi hemzenin kesri tâ-i fevkaniyyenin kesr ve teşdidi sîn-i mühmelenin feth ve meddi ahirde mimle ittisamdır. Farişîsi nûnun kesri şîn-i mu'cemenin feth ve meddi yine nûnun sükûnu kâfin fethi râ-i mühmelenin sükûnu dâl-ı mühmelenin fethi ahirde nûnla nişân kerdendir.” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 493-494), “Alamet, bir nesnenin yahut bir vakanın bilinmesine medar olan eser ve isabet olunmak muradıyla ok ve tüfek gibi silah taliminde talim eden kimsenin karşısına vaz ve nasbolunan nesne ve oturuca, duruca dikip nasbedici olan ve söyündürücü olan” (Redhouse, 2016, s. 387), “Nihân vezninde, dört manası var: 1. Alamet manasıdır 2. Hisse nasip manasıdır, 3. Nişânenen ism-i masdardır, fi'l-i emr ve ism-i fail olur, vasf-ı terkibi cihetiyle 4. Pota, hedef manasıdır ki ok ve tüfek nişanesidir.” (Mütercim Asım Efendi, 2009, s. 565).

Nişan al- fiili Türk edebiyatında *nişân ét-*, *nişân eyle-*, *nişân kıl-*, *nişân[e] ol-* şeklinde yardımcı eylemle yapılan birleşik fiil tarzında tespit edilmiştir:

Nişân ét-, *nişân eyle-*, *nişân kıl-* fiillerini *vurmak*, *hedeflenen noktaya isabet ettirmek*, *hedef haline getirmek* anlamıyla Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelihâ* mesnevisinde tanıklamak mümkündür: “Cevr okına beni nişân étdün / Kahr-ıla kaddümi keman étdün” (Üstün, 2014, s. 426), “Eziyet, cefa oku için beni hedef haline koydun, üzüntü ve keder vererek boyumu eğdin.”; “Bucılayın fisâne eyler-iken / Cânı 'işka nişâne eyler-iken” (Üstün, 2014, s. 433), “Böyle efsaneler anlatırken, canı aşk için hedef haline getirirken”; “Tîr-i vehmi atup kemân-ı gümân / Kılur ol bî-nişân gâzâlî nişân” (Üstün, 2014, s. 409), “Şüphe yayı zan okunu atıp o izi, alameti olmayan ceylanı hedef haline getirir.”

Ayrıca Âhî Divanında *nişân eyle-* fiili şu beyitte geçmektedir: “Eyledi cevri ü cefâ tîrine gönlümü nişân / Vây ne hôş bilür imiş işbu gönülden geçeni” (Kaçalın, ?, s. 56), “Eziyet ve sıkıntı oku için gönlümü hedef haline getirdi, [sevgili] bu gönülden geçeni ne kadar da güzel biliyormuş”. *Nişân ét-* ve *nişâne ol-* fiilleri Ahmedî Divanında şu şekildedir: “Her belâ ohına kim kaşuñ kemânından çihar / Hasta gönlümü nişân itmek dilersin itmegil” (Akdoğan, ?, 445), “Kaşının yayından çıkan her bela okuna hasta gönlümü hedef haline getirmek istersin, etmel!”; “Hedef bigi cigerüm tolu zahm-ı peykândur / Olalı gamzelerüñ ohına nişâne ciger” (Akdoğan, ?, 377), “Çiğer gamzelerinin oku için hedef haline geldiğinden beri hedef gibi çiğirim ok temrenlerinin yarasıyla doludur”. *Nişân* sözcüğü Ravzî Divanında *hedef alma*, *hedef etme* anlamına gelecek şekilde şu beyitte tespit edilmiştir: “Kimseye ta'n okların atmak senüñ haddüñ degül / Bu nişânda okı çıkmaz bir kurulmuş yâysın” (Akdoğan, 2017, s. 321), “Herhangi birilerine şüphe oklarını atmak senin haddin değil, Bu hedef alma işinde oku çıkmaz bir kurulmuş yaysın.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *nişan* isim kökünden “nişancı, nişancılık, nişangâh, nişanlama/mak, nişanlanış, nişanlanma/mak, nişanlı, nişanlık, nişanlılık, nişansız” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “nişan halkası, nişan taşı, nişan yüzüğü, ağız nişanı, devlet nişanı” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “nişan koymak, namı nişanı kalmamak, nişan almak, nişan takmak, nişanı atmak” deyimlerinde *nişan* isim kökünün kullanımı mevcuttur. Türk edebiyatının kadim eserlerinde kullanılan *nişan et-*, *nişan eyle-*, *nişan kıl-*, *nişan[e] ol-* birleşik fiil yapısına Güncel Türkçe Sözlük'te rastlanmamıştır.

Bu veriler çerçevesinde *nişân* sözcüğünün ilk kullanıldığı Kutadgu Bilig'den bugüne kadar sözcüğün kullanım ve kavram alanının genişlediği görülmektedir. Farsça ve Orta Farsçadan kök biçimbirim yapısıyla Türkçeye giren bu sözcük ek biçimbirimler ve kullanımlar aracılığıyla Türkçeleşmiş ve Türk dilinde birleşik kelimeler ve deyimler oluşturacak boyutta büyük bir kullanım oran ve alanına erişmiştir.

Nişan sözcüğünün fiil haline getirilmesi Türk edebiyatının muhtelif eserlerinde *ét-*, *eyle-*, *kıl-* ve *ol-* yardımcı fiilleriyle sağlanmıştır. Günümüzde ise *nişan* isim kökü *al-* fiiliyle *nişan al-* şeklinde deyimleşmiş birleşik fiil haline getirilmiştir. *Nişan al-* fiilinin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “kezle-” fiilidir. *Kezle-* fiili Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (228. dizede) geçmektedir: “bahılka kaçtığ ya okun kezlegil” (AH: 228), “Hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.”

Kezle- fiili tonluluşmaya uğramak kaydıyla *gezle-* şeklinde Güncel Türkçe Sözlük'te “bir hedefi vurmak için silaha gerekli doğrultuyu vermek, nişan almak” (TDK, 2010, s. 941) anlamıyla yer almaktadır. *Gezle-* fiili “tüfek, tabanca vb. ateşli silahlarda namlunun gerisinde bulunan ve nişan alırken arpacıkla birlikte göz ile hedef arasında aynı doğru üzerine getirilen kertik” (TDK, 2010, s. 039) anlamına gelen *gez* isim köküne /+1A/ isimden fiil yapım eki getirilerek oluşturulmuştur. Türk edebiyatının kadim eserlerinde tanımlanan *kezle-/gezle-* fiili *nişan al-* fiili ile kıyaslandığında edebî eserlerde kullanım oranının neredeyse hiç düzeyinde olduğu görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık'tan hareketle *nişan al-* fiili yerine *kezle-/gezle-* fiili tercih edilebilir. Böylece Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü (TDK, 2009a, s. 105) ve Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009b, s. 2781) madde başı olarak bulunan ve halk arasında kullanımı yaygın olan *kezle-/gezle-* fiili unutulmuş hâlden sık kullanılan bir hâle geçmiş olacaktır.

4.9. Huy → Kılık

Huy sözcüğü Orta Farsça *xōg* sözcüğünden evrilerek Farsçaya *xū*, *xūy* (خوی) şeklinde geçmiştir. Tarihteki en eski örneğine Atebetü'l-Hakâyık'ta rastlanmıştır (Nişanyan, 2022, s. 373): “Köki körklüg erniñ huyı körklüg ol” (Yüknekî, 2006, s. 66), “Aslı güzel olan adamın huyı güzel olur.”

Huy sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “insanın yaradılış ve ruh özelliklerinin bütünü, mizaç, tabiat” (TDK, 2010, s. 1117), “yaradılış, mizaç, tabiat, karakter, cibilliyet” (MEB, 1996, s. 1292), “doğuştan olan tabiat, yaradılış, mizaç” (Ayverdi, 2016, s. 521), “hulk, tabiat, cibillet, sirişt” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 592), “tabiatta takarrür eden sıfat” (Muallim Nâcî, 2021, s. 251), “tabiat gibi olmuş olan âdet, fi'liyye-i şahsiyye” (Redhouse, 2016, s. 158), “vâv-ı meçhulle. Hulk, seciyye ve tabiat manasınadır. Âdet ve töre manasına gelir.” (Mütercim Asım Efendi, 2009, s. 378).

14. yüzyılda Hoca Mesûd tarafından yazılan *Süheyl ü Nevbahâr* adlı eserde *hüy* sözcüğü 3 (üç) yerde geçmektedir. Örnekleri şu şekildedir: “Hemân lahza unıtdılar qorhıyı / Kişi öğrenicek nite qor hüyü” (Ciğa, 2013, s. 159), “O anda korkuyu unuttular, insan öğrenince alıştıklarından (huyundan) nasıl vazgeçsin”; “Boyu vü hüyü vü gözi vü yüzi / Bakışı yürüyüşü görki tuzı” (Ciğa, 2013, s. 183), “Boyu, tabiatı, gözü, yüzü; bakışı, yürüyüşü, güzelliği ve tatlılığı”. 15. yüzyıl divan şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelihâ* mesnevinde *hüy* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Er suyu gâlib olsa zen şuyına / Beñzer evlâd atası hüyına” (Üstün, 2014, s. 247), “Erkeğin suyu (menisi) kadının suyuna (menisine) baskın çıkarsa evlat babasının huyuna benzer.” 16. yüzyılda Bâkî Divanında *hüy* sözcüğü şu şekilde tanımlanmıştır: “haşlet ü hüy-ı melâ'ik yaraşur merdümlere / Uymasun dîv-i raķıbüñ ol perî igvâsına” (Küçük, 2019, s. 352), “İnsanlara meleklerle özgü huy ve tabiat yakışır, o peri [sevgili] rakibin ayartıp baştan çıkarmasına kanmasın”. 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin Divanında *hüy* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Haslet ü hüy-ı firîşte var nihâdında tamâm / Görünür zâhirde gerçi peykerî âdem gibi” (Akkuş, 1993, s. 273), “Her ne kadar yüzü insan gibi görünse de onun yaradılışında meleklerle özgü bir huy ve tabiat var.” 18. yüzyıl şairlerinden Şeyh Gâlib Divanında *hüy* sözcüğü şu beyitte kullanılmıştır: “Bir hüy-ı hande-rûy ile bin ukde feth eder / Hulk-ı latîfi gülşene feyz-i sabâ verir” (Kalkışım, 1994, s. 94), “Güler yüzlü tabiatı (haller) ile bin düğümü çözer, hoş, yumuşak yaradılışı gül bahçesine bahar rüzgarının bereketini getirir”. 15. yüzyılda yazılan *Tercüme-i Acâibü'l-Mahlûkât* adlı eserde ve 19. yüzyıl kadın şairlerinden Şeref Hanım Divanında *hüy* sözcüğü, *hû* şeklinde *bed* sözcüğüne bitişik kullanımıyla şu örneklerde tespit edilmiştir: “Nemr pelengdür ki ol dahı seb'-i şümdür. Bed-hû ve mütekebbir âdemden qorqar” (Sarıkaya, 2019, s. 432), “Ve her cânavarı ki haşî étsele, yéyni olur ve bed-hûlîğı géder (Sarıkaya, 2019, s. 319). “Tar gelür 'akl 'âlemi bizler mecânîn erleriz / Münkir-i bed-hû sanur kim bizi taklîd ehliyiz” (Arslan, 2018b, s. 142), “Akıl âlemi bize dar gelir bizler akıl hastası kişileriz, bizi kim kötü huy ve tabiatı reddeden sanıyor [bizler] olgun olmadığı halde olgun görünmeye çalışan kişileriz.” 20. yüzyıl yazarlarından Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Nimetişinas* adlı romanında *huy* sözcüğü şu cümlede geçmektedir: “Yine huylarımı, tabiatlarımı bilmediği kimselere iş beğendirmeye mi uğraşmalı?” (Dimdik, 2014, s. 308).

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *huy* isim kökünden “huylandırma/mak, huylanış, huylanma/mak, huylu, huyluluk, huysuz, huysuzca, huysuzlanış, huysuzlanma/mak, huysuzlaşma/mak, huysuzluk” sözcüklerinin türetildiği, tespit edilmiştir. Bununla birlikte “huyuna suyuna gitmek, boyu boyuna huyu huyuna, huy edinmek, huyunu suyunu değiştirmek, ya huyundan ya suyundan” deyimlerinde; “arlı arından huylu huyundan vazgeçmez, bıçağı kestiren kendi suyu insanı sevdiren kendi huyu, can çıkmayınca huy çıkmaz, huy canın altındadır” atasözlerinde *huy* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Tüm bu bilgiler ışığında *huy* sözcüğünün ilk kullanıldığı yer ve tarihten günümüze kadar sözcüğün kullanım ve kavram alanının genişlediği görülmektedir. Kökeni Orta Farsçadan Farsçaya uzanan *huy* sözcüğü Türk insanının yazılı ve sözlü literatüründe deyim ve atasözlerine işleyecek kadar yer edinerek büyük bir kullanım oranına ulaşmış ve sık kullanılan sözcükler arasına dahil olmuştur.

Farsçadan Türk diline geçen *huy* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “kılık”tır. *Kılık*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 6 (altı) yerde (269, 270, 270, 318, 321, 380. dizelerde) geçmektedir: “bu körklüg kılıkka köñül örklüg ol” (AH: 318), “güzel huylu adama gönül bağlanır.”

Kılık sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te iki anlamda madde başı olarak tespit edilmiştir. Bunlar “1. Bir kimsenin giyinişi dış görünüşü, üst baş; 2. Bir kimsenin resmi, fotoğraf” (TDK, 2010, s. 1409) şeklindedir. Görüldüğü üzere *huy*, *tabiat*, *yaradılış* anlamlarını içeren bir kullanım mevcut değildir. Tarama Sözlüğü'nde “hareket tarzı, gidiş” (TDK, 2009a, s. 149) anlamında bir kullanım tespit edilse de *kılık* sözcüğü *huy*, *yaradılış*, *tabiat* anlamında bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu minvalde Kutadgu Bilig'de *huy*, *doğa* anlamında “köñül til oñay bolmasa kör kılık / ol ildin kaçar kutka bolmaz yorık” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 408-409), “Beyin gönlü, dili ve huyu düzgün olmazsa mutluluk o memlekette dolaşamaz, kaçır” şeklinde geçen *kılık* sözcüğü ile *huy* sözcüğünün yazılı ve sözlü dil için kullanımı kıyaslandığında *kılık* sözcüğünün unutulduğu görülecektir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek *huy* sözcüğü yerine *kılık* tercih edilebilir. Böylece ilgili sözcük Türkiye Türkçesi için yaygın hâle getirilmiş olur.

4.10. Muhkem → Katıg

Muhkem sözcüğü Arapça kökenlidir. *h-k-m* kökünden muf'al vezniyle “sıkı, sağlam, pekiştirilmiş, berk, pek” anlamıyla oluşturulmuştur. Tarihteki en eski örneğini Mukaddimetü'l-Edeb'de tanımlamak mümkündür (Nişanyan, 2022, s. 608): “tezgindi erkek tavuk tişi tavuk tegresinde asiğsız kıldı 'amelnı muhkem kılmadı” (Yüce, 1993, s. 79), “Erkek tavuk, dişi tavuğun etrafında gezindi; işi fayda elde edecek şekilde, sağlam (sıkı) yapmadı.”

Muhkem sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “sağlam, sağlamlaştırılmış” (TDK, 2010, s. 1706), “tahkim edilmiş, sağlam kılınmış, sağlam, kuvvetli, dayanıklı, güçlü, sağlamlaştırılmış” (MEB, 1996, s. 2013), “dayanıklı güçlü duruma getirilmiş, sağlamlaştırılmış, sağlam, kuvvetli, metin” (Ayverdi, 2016, s. 844), “sağlam, metin, kavi, üstüvar” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1303), “ihkâm olunmuş, metin kılınmış, kuvvet verilmiş, sağlam, üstüvar” (Muallim Nâcî, 2021, s. 463), “metin, kuvvetli, üstüvar olan” (Redhouse, 2016, s. 295).

Yunus Emre Divanında *muhkem* sözcüğü şu ifade geçmektedir: “Tecelliyâtun nûrına döymez vücûdum tagları cismüm gemisinün zîrâ muhkem degüldür bagları” (Tatcı, 1991, s. 244), “[Senin] varlığın belirlediğinde ortaya çıkacak olan ışığa benim vücudumun dağları dayanamaz, çünkü varlığımın gemisinin bağları sıkı değildir”. 14. yüzyıl divan şairlerinden Ahmedî Divanında şu beyitte tanımlanmaktadır: “Ezelde oldı senüñ 'ıskuñ Ahmedîye nasîb / Anuñ-çun ol ebedâ cân içinde muhkemdür” (Akdoğan, ?, s. 103), “Senin aşkın ezelde Ahmedî'ye nasip olduğu için [aşkın] sürekli can içinde sıkı bir şekildedir”. 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *muhkem* sözcüğü şu beyitte tespit edilmiştir: “Bilüp anı dedi ki çok demdür / Vaşluñ ümmîdi dilde muhkemdür” (Üstün, 2014, s. 672), “Onu tanıyıp dedi ki uzun zamandır sana kavuşma ümidi gönlümde sıkı bir şekilde durmaktadır”. 16. yüzyıl klasik edebiyatının en güçlü iki şairinden birisi olan Fuzûlî'de *muhkem* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Kılma muhkem ey gönül dünyaya 'ağd-i irtibât / Sen bir âvâre misâfirsen bu bir vîrân ribât” (Üstün, 2020, 374), “Ey gönül! Dünyaya sıkı bir şekilde bağlanma, sen başı boş bir misafirsin. Bu dünya yıkılmış bir handır”. 17. yüzyıl şairlerinden Nef'î'nin Divanında *muhkem* sözcüğü şöyledir: “Aklı kâmil dili pâk âyîne-i sînesi sâf / Hükmü cârî sözü söz ahdi metîn ü muhkem” (Akkuş, 1993, s. 182), “Aklı olgun, dili temiz, göğsünün aynası saf (temiz); verdiği kararlar geçerli, sözü söz, yemini sıkı ve sağlamdır.” 18. yüzyıl şairlerinden Şeyh Gâlib'in Divanında *muhkem* sözcüğü şu beyitte kullanılmıştır: “Yapmamışdır dahı mi'mâr-ı sühan ma'nâda / Bir benim fikr-i metînim gibi muhkem bünyâd” (Kalkışım, 1994, s. 163), “Sözün mimarı bile anlamda benim sıkı fikirlerim gibi sağlam bir bina yapmamıştır”. 19. yüzyılda, Şeref Hanım bir kasidesinde *muhkem* sözcüğüne şu şekilde yer vermiştir: “Hemân sen eyleyegör rabt-ı kalbiñi muhkem / Der-i cinânı açar lâ ilâhe illallâh” (Arslan, 2018b, s. 9), “Hiç vakit kaybetmeden sen kalbini sıkı bir şekilde bağlamaya bak, 'lâ ilâhe illallâh' sözü cennetlerin kapısını açar”. Millî şairimiz Mehmet Âkif Ersoy'un şu dizelerinde *muhkem* sözcüğünü kullandığı görülmektedir: “Lafzı muhkem yalnız, anlaşılın, Kur'an'ın / Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz mananın” (Ersoy, 2021, s. 217), “Kur'an-ı Kerim'in anlamına hiçbirimiz dikkat kesilmediğimiz için anlaşılın [insanımızda] Kur'an-ı Kerim'in sadece sözüne sıkı bir bağlılık vardır.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *muhkem* isim kökünden sadece “muhkemlik” sözcüğünün türetildiği, ilgili sözcüğün herhangi bir kalıplaşmış söz, deyim ya da atasözü oluşturmada kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Tüm bu bilgiler çerçevesinde görülmektedir ki *muhkem* sözcüğünün ilk kullanıldığı 14. yüzyıldan günümüze kadar git gide kullanım alanı genişlemiştir. Toplum ve edebî çevrede kullanımı artarken kendisiyle aynı anlamı ihtiva eden *sert*, *sıkı*, *sağlam*, *katı[g]* gibi birçok Türkçe sözcüğü de unutturmuştur.

Kökeni Arapça olan *muhkem* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “katıg”dır. *Katıg*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 4 (dört) yerde (40, 169, 228, 462. dizelerde) geçmektedir: “kaža kaytarılmaz katıg ya kurup” (AH: 462), “Sağlam (sıkı) yay kurmakla kader geri çevrilmez.”

Katıg sözcüğü bünyesindeki /ğ/ sesinin düşmesiyle *katı* şeklinde Güncel Türkçe Sözlük'te “yumuşak karşıtı; acımasız, merhametsiz; düşüncelerine sıkı sıkıya bağlı olan; bir nesne için içinde bulunduğu kabın ya da üstünde bulunduğu yerin şeklini almayan; çok, aşırı derecede” anlamlarına gelmek suretiyle 5 (beş) değişik manada kendisine yer bulmuştur. Görüldüğü üzere bunların içinde *sıkı*, *sağlam*, *sağlamlaştırılmış*, *pekiştirilmiş* gibi bir anlamlandırma mevcut değildir.

Katı[ğ] sözcüğü Eski Türkçe *sertleşmek*, *katlaşmak* anlamına gelen *kat-* (Caferoğlu, 1993, s. 113) fiil köküne /-(ı)ğ/ fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur. Sözcük Batı (Oğuz) Türkçesine geçerken sondaki /ğ/ sesi düşmüş yardımcı vokal olan /ı/ sesi asıl ek hüviyeti kazanmıştır. *Katı* sözcüğünün günümüzde daha çok karşılıklı mücadelelerde savunma anlayışının sağlamlığını ifade etmek için “Antalyaspor’un Kadıköy’de kendisine gerekli olan bir puanı almak için katı bir savunma anlayışı içinde oynayacağını tahmin etmek çok da zor değildi herhalde...” (Sırapınar, 2012, s. 20), “Bölgeye yetişen takviye Türk kuvvetleri ve katı bir savunma anlayışı İngilizleri sersemletmişti.” (Özkorucu, 2017, s. 1) cümlelerinde kullanıldığı görülmektedir. Türk edebiyatının ilk yazılı belgelerinden itibaren *sağlam*, *sıkı*, *pek*, *pekiştirilmiş* anlamıyla kullanılan *katı[ğ]* sözcüğü *muhkem* ile kıyaslandığında kullanım oranının düşük olduğu görülmektedir. *Muhkem* sözcüğünün kullanım sıklığı Anadolu’da o denli artmıştır ki sözcüğü Anadolu ağızlarında fonetik değişimle *mökgem*, *mökkem* (TDK, 2009b, s. 3214) biçimlerinde tanıklanamamız mümkün hale gelmiştir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık’tan hareketle *muhkem* yerine *katı* sözcüğü tercih edilebilir. Böylece Eski Türkçeden itibaren birçok dil yadigarımızda tanımlayabildiğimiz *katı[ğ]* sözcüğü, geçmiş dönem edebî eserlerin dil malzemesi olmaktan çıkıp sık kullanılan sözlükbirimlerimizden birisi olacaktır.

4.11. İhtiyarla- → Karı-

Arapça *h-y-r* sülasi masdarının “ifti’âl” babında “seçme, seçim, seçme yeteneği, özgür irade; seçkin, hayırlı” anlamıyla *iẖtiyār* şeklinde çekime tabi tutulmuş halidir (Nişanyan, 2022, s. 388). Arapça kökenli *iẖtiyār* isim köküne Türkçe /+la-/ işletme eki ya da *ol-* yardımcı eylemi dahil edilerek *iẖtiyārla-* / *iẖtiyār ol-* fiilleri Türkçeye sözlükbirim olarak dahil edilmiştir. Sözcüğün isim anlamı *seçme*, *tercih etme* iken fiil haline geldikten sonra anlamı *yaşlanmak* şeklindedir.

İhtiyarla- / *iẖtiyār ol-* fiilinin *yaşlanmak* anlamı, Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “yaşı ilerlemek, yaşlanmak, kocamak” (TDK, 2010, s. 1161), “yaşlanmak, kocamak” (MEB, 1996, s. 1356), “yaşı ilerlemek, ihtiyar olmak” (Ayverdi, 2016, s. 546), “kocamak, ihtiyar ve pîr-i nâtivân olmak” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 81), “iẖtiyārlamak, kocalmak” (Muallim Nâcî, 2021, s. 274).

Yaşlı anlamında *iẖtiyār* sözcüğü ve *ömür geçirmek*, *yaşlanmak* anlamında *iẖtiyār ol-* fiili Türk edebiyatının ilk ve klasik dönem eserlerinde nadir kullanılmıştır. Ahmedî Divanı ve Bâkî Divanında geçen şu beyitler bu kullanımlara örnek teşkil etmektedir: “Terk ide ihtiyârını şöyle ki Ahmedî / ‘İşkuñ yolında her ki diler ki iẖtiyâr ola” (Akdoğan, ?, s. 232), “Ahmedî, her kim ki aşk yolunda ömür geçirmeyi (yaşlanmayı) diliyorsa istek, ihtiyaç ve iradesini terk etmelidir.”; “Şaķın Mecnûnı şanmañ ehl-i ‘aşkuñ iẖtiyârıdur / Güzel sevmekte zîrâ kimseye hiç ihtiyâr olmaz” (Küçük, 2019, s. 220), “Mecnunu sakın aşk ehlinin yaşlısı (iẖtiyârı) sanmayın, çünkü bir güzeli sevmek kişinin kendi elinde olan bir şey değildir.”

Türk edebiyatının kadim eserlerinde *iẖtiyārla-* / *iẖtiyār ol-* fiilleri daha çok Farsça kökenli *yaşlı* anlamına gelen *pîr* sözcüğüne *ol-* yardımcı eyleminin dahil edilmesiyle teşekkül eden *pîr ol-* birleşik fiili yapısında tespit edilmiştir: *Pîr ol-* fiili Hamdullah Hamdî’nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde şu beyitte tespit edilmiştir: “Âhîr İshâķ çünki pîr oldı / Kuvveti eksilüp darîr oldı” (Üstün, 2014, s. 256), “Sonunda İshak peygamber yaşlandığı için gücü kuvveti gitti, kör oldu.” Ravzî Divanında şu şekilde tanıklanmıştır: “Çerâğ-ı ‘ışkı yakdum hânkâh-ı gamda pîr oldum / Kemend-i kâfir-i zülfine ey Ravzî esîr oldum” (Akdoğan, 2017, s. 97), “Aşk ateşini yaktım, gam (üzüntü) tekkesinde yaşlandım, siyah saçının kıvrımına esir oldum.” Bâkî Divanında şu beyitte geçmektedir: “Müşkil imiş ki dil-rübâ tıfl ola dil-sitân ola / ‘Âşık-ı zâr u mübtelâ pîr ola nâ-tevân ola” (Küçük, 2019, s. 349), “Sevgilinin [aşkta] toy ve tecrübesiz olması, gönlü kendine bağlaması zor görünüyor, gözyaşı döken ve tutkun olan âşık yaşlansın, zayıf ve güçsüz olsun.” Kuddûsî Divanında “Şimdi olup pîr ü za’îf nâsdan firâr étim kamu / Sen eylediñ tevfiķ bu Kuddûsî gedâya inzivâ” (Doğan, 2013, s. 232), “Şimdi yaşlandım ve zayıf düştüm, bütün insanlardan uzaklaştım, bu fakir Kuddûsî’ye inzivayı sen uygun gördün.” beyitinde mevcuttur. Nedim Divanında *pîr ol-* fiili şu beyitedir: “Nev-cüvânlık ‘âlemin tâ kim getürsün yâduña / Dağı pek pîr olmadan bir nev-cüvân lâzım saña” (Macit, 2016, s. 294), “Gençlik dönemlerini sana hatırlatması için daha da yaşlanmadan sana taze bir sevgili gerek.” Şeref Hanım Divanında “Mekteb-i ‘irfânda tekmi-l-i kemâl-i zühd idüp / Vâlid ü mâderle pîr olsun o tıfl-ı nâzenîn” (Arslan, 2018b, s. 81), “İrfan mektebinde züht olgunluğunu tamamlayıp o narin, nazik çocuk baba ve annesi ile yaşlansın.”

Son dönem Türk edebiyatı eserlerinde *pîr ol-* yavaş yavaş yerini *ihtiyarla-* fiiline bırakmıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul şehirlerini anlattığı deneme türündeki *Beş Şehir* adlı eserinde geçen “Bu kuruluş asrından sonra Bursa, sevdiği ve büyük işlerinde o kadar yardım ettiği erkeği tarafından unutulmuş, boş sarayının odalarında tek başına dolaşıp içlenen, gümüş kaplı küçük el aynalarında saçlarına düşmeye başlayan akları seyrede ede ihtiyarlayan eski masal sultanlarına benzer” (Güneş, 2018, s. 58) cümlesinde *ömür geçirmek, yaşlanmak* ifadesi için *ihtiyarla-* fiilini seçtiği görülmektedir.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *ihtiyar* isim kökünden “ihtiyarca, ihtiyarcık, ihtiyarlama/mak, ihtiyarlatma/mak, ihtiyarlayış, ihtiyarlık” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “ihtiyar delikanlı, ihtiyar etmek, ihtiyar olmak” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “gençliğin kıymeti ihtiyarlıkta bilinir, ihtiyarın düşkününü beyaz giyer kış günü” atasözlerinde *ihtiyar* sözcüğü kullanılmıştır. Türk edebiyatının kadim eserlerinde kullanılan “*pîr ol-*” birleşik fiil yapısına Güncel Türkçe Sözlük'te ise rastlanmamıştır.

Bu bilgiler çerçevesinde *ihtiyar* sözcüğünün *yaşlı, yaşı geçkin* anlamıyla kullanıldığı ilk andan günümüze kadar sözcüğün *seçme, tercih etme* anlamından ziyade *yaşlı, yaşı geçkin* anlamının yaygınlaşarak kullanıldığı bu isim kökünden /+la/ yapım ekiyle sözcüğün fiilleşerek *ihtiyarla-* şeklinde yazılı ve sözlü dilde geniş çerçevede kullanıldığı görülmektedir. Arapça kök biçimbirim yapısıyla Türkçeye giren *ihtiyar* sözcüğü aldığı ek biçimbirimi ile Türkçeleşmiş ve böylece Türk dilinde büyük bir kullanım oranına erişmiştir.

Karma kelime şeklinde teşekkül eden *ihtiyarla-*, *ihtiyar ol-* fiillerinin Atebetü'l-Hakâyik'teki Türkçe karşılığı “*karı-*” fiilidir. *Karı-* fiili Atebetü'l-Hakâyik'ta 3 (üç) yerde (306, 306 ve 448. dizelerde) geçmektedir: “*harislik karımaz idisi karıp” (AH: 306), “Sahibi ihtiyarladığı halde harislik ihtiyarlamaz.”*

Eski Türkçe döneminde *yaşlanmak, ihtiyarlamak* anlamında *karı-* fiilini İhe Hüşotu Yazıtında “[e]lt(e)r(i)ş] k(a)ğ(a)n : (e)lnte : k(a)rip : (e)dgü : (e)b(i)ni : körti” (Orkun, 1987, s. 136), “İlteriş Kağan ülkesinde yaşlanıp iyi gün gördü.” şeklinde; Kutadgu Bilig'de “bolur atı menğü karımaz bolup / bolur ornı edğü karısa ulup” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 444-445), “adı ve şöhreti hiç yaşlanmaz, ebedi kalır; kendisi yıpranarak yaşlansa bile yeri sağlamlığını korur” beyitiyle tespit edebilirken; *karı bol-* fiilini Tonyukuk Yazıtında “él y(e)me : él boltı : bod(u)n y(e)me : bod(u)n boltı : öz(ü)m k(a)ri bolt(u)m” (Akar, 2020, s. 112), “Devlet de devlet oldu, halk da halk oldu. (Şimdi) ben yaşlandım.” cümlesinde; görebilmekteyiz. Günümüzde ise *karı-* fiili Güncel Türkçe Sözlük'te bir halk deyişi olarak “yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak” (TDK, 2010, s. 1329) anlamıyla yer almaktadır. Eski Türkçe döneminden itibaren tanımlayabildiğimiz *karı-* fiiline göre *pîr ol-*, *ihtiyarla-* fiillerinin klasik Türk şiiri ve son dönem Türk edebiyatında kaleme alınmış eserlerdeki kullanım oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum *pîr ol-*, *ihtiyar ol-*, *ihtiyarla-* gibi yabancı kaynaklı fiillerin *karı-* fiilini unuttuğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu minvalde yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında başta Eski Türk yazıtları olmak üzere Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik referans gösterilerek *ihtiyarla-* fiili yerine *karı-* fiili tercih edilebilir. Böylece Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü (TDK, 2009a, s. 139) ve Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009b, s. 2663) madde başı olarak bulunan *karı-* fiili unutulmuş halden yaygın kullanılan bir hale geçmiş olacaktır.

4.12. Acele Et- → İv-

Acele, ‘-c-l sülasi masdarının fa‘ala[t] vezninde çekimlenmesiyle oluşan ve “çabuk, tez, ivedi” anlamına gelen Arapça kökenli bir sözcüktür (Nişanyan, 2022, s. 26). Arapça kökenli *acele* ismine *et-* fiilinin dahil edilmesiyle oluşturulan *acele et-* birleşik fiili Türk dilinin söz varlığı içerisine dahil olmuştur.

Acele sözcüğü ve *acele et-* fiili Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “hızlı yapılan, çabuk, tez, ivedi; çabuk davranmak ivmek” (TDK, 2010, s. 7), “çabuk, çabukluk, tezlik, ivedi; bir şeyi çabuk yapmak, çabuk bitirmeye çalışmak” (MEB, 1996, s. 8-9), “bir şeyi çabuk yapmaya çalışma, telaş ve sabırsızlık göstererek çabuk davranma, çabukluk, tezlik, şitap; çabuk davranmak” (Ayverdi, 2016, s. 4), “bir işi çabuk yapmaya veya çabuk bitirmeye çalışma, sabırsızlık, ivegenlik, ivedilik, şitâb; acele ile iş görmek” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 928), “Türkçede ‘ivmek’ denilen haldir ki sabırsızlık ile hareket etmektir” (Muallim Nâcî, 2021, s. 21), “bir şeyi enseb ve elyak olan vaktinden mukaddem,

matlup ve taharri etmek, ivmek, sabretmemek” (Redhouse, 2016, s. 12), “acele ve acel tahrikle evmege derler ki batîin zıddıdır.” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 616-617).

Acele et-/eyle- fiili Türk edebiyatı eserlerinde pek fazla kullanılmamakla birlikte; aynı anlamı veren *iv-, yél-, şitâb et-, acûl ol-, isti'câl eyle-* fiilleri özellikle *iv-* fiili çokça tercih edilmiştir.

Acele eyle- fiili Ravzî Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “‘Acele eylemezin vuslatuñuñ ‘ahdine ben / İderin cân u dili va‘de-i ferdâya fidâ” (Akdoğan, 2017, s. 154), “Seninle kavuşmaya acele etmem, canımı ve gönlümü yarının verdiği söze feda ederim.”, *Acele* sözcüğü Şeyhülislam Yahyâ Divanında bir kasidenin başlığında şöyle geçmektedir: “Sultân Murâd-ı Râbi‘ün Bir Şeh-zâdesi Tevellüd Eyledikde Aceleten Tanzîm ü Takdîm Olunmuşdur.” (Kavruk, ?, s. 18), “Sultan IV. Murat’ın bir oğlu olduğunda acele ile düzenlenmiş ve sunulmuştur.” *Acele et-* fiili Gelibolulu Sun’î Divanında şu şekilde tanıklanmıştır: “‘Alef-i sevr havâdis ider ehl-i hüneri / ‘Acele itdüğü devrinde budur gerdünuñ” (Yakar, 2009, s. 482), “Boğannın yemi hüner sahibi insanları haber verir, dünyanın dönmekte acele etmesinin sebebi budur.”

Yél- fiili *Süheyl ü Nevbahar* mesnevisinde şu beyitlerde geçmektedir: “Benüm kâdrümi ne kadar bilesin / Seni bilmedüm bu kadar yilesin” (Ciğa, 2013, s. 261), “Benim değerimi ne kadar bileceksin, ben senin bu kadar acele edeceğini hiç bilemedim.” Fuzûlî Divanında şu örnektedir: “‘Işk etvârın müselleme eyledi gerdün baña / Bunça kim yeldi yügürdi yetmedi Mecnûn baña” (Üstün, 2020, s. 283), “Felek aşk tavırlarını benim için şeksiz, şüphesiz hâle getirdi, Mecnun çok fazla koştu, koşturdu [fakat] bana (benim dereceme) ulaşamadı.” Nedîm Divanında şu beyitte görülmüştür: “Yelerek çın şeherden geliyor bād-ı neşim / Ğâlibâ zülfî elinden idecekdür şekvâ” (Macit, 2016, s. 293), “Hafif esen rüzgâr sabah erkenden acele ederek geliyor, öyle sanıyorum ki, [sevğilinin] saçı sebebiyle şikâyet edecektir.”

Şitâb et- fiili Bâkî Divanında şu şekildedir: “Çok direng étmez bize bu şîşe-i pîrûze-reng / Sâkıyâ la‘l-i müzâbı şun şitâb étmek gerek” (Küçük, 2019, s. 258), “Bu firuze renkli şîşe bizi çok fazla avutmaz, Ey içki sunan güzel şarap sun, acele etmek gerek!”, Ahmedî Divanında şu örnekte tespit edilmiştir: “Tîz bitür hayr işi kılma direng / Ki ider gitmege bu ‘ömr şitâb” (Akdoğan, ?, s. 28), “Hayır işlerini çabuk bitir, oyalanma; çünkü ömür bitmek için acele ediyor.” *Şitâb eyle-* Nef’î Divanında şu beyitte geçmektedir: “Sarsılır arz u semâ sanki kıyâmet koparır / Böyledir tünd şitâb eylediğince ammâ” (Akkuş, 1993, s. 102), “Yer ve gök sarsılır sanki kıyamet koparır, [dağlar delisi adlı atı] hızlı koşunca böyledir.”

Acûl ol- fiili *Kur‘a-i Ca‘feriyye* adlı fal kitabında şu örnekte tanıklanmıştır: “‘Acûl olma şaşkın hâdden ziyâde / ‘Acûl oñmaz şabûr érer murâda” (Üstün, 2023a, s. 359), “Sınırı aşacak düzeyde acele etme sakın, çok acele eden rahatlık elde edemez, sabırlı olan isteklerine ulaşır.”

İsti‘câl eyle- fiili Yakînî Divanında şu beyitte görülmüştür: “‘irer mi zihnüñe hiç hiddet-ile sür‘atde / gerekse berk-ı ‘acûl eylesün biñ isti‘câl” (Zülfe, 2009, s. 140), “Aceleci, tez canlı şimşek bin türlü acele etse de sürat ve sertlikte senin anlayış ve aklına eremez.” Nef’î Divanında şöyledir: “Fikr-i şî‘r olsa da yâ el mi deger tahrîre / Ne kadar eylese endîşe eger isti‘câl” (Akkuş, 1993, s. 165), “Düşünce her ne kadar acele etse de, şiir fikri olsa da yazıya el değmez.”

İv- fiili *Süheyl ü Nevbahar* mesnevisinde şu beyitte geçmektedir: “Gücün çün yiter yıkma yapgıl gönül / Sözüñ çün geçer ivme söyle ağıl” (Ciğa, 2013, s. 35), “Gücün yettiğince gönül yap [sakın] gönül yıkma, sözün geçiyorsa acele etmeden söyle hatırda kal!” Hamdullah Hamdi’nin *Yûsuf u Zelihâ* mesnevisinde şöyledir: “Merd-i ‘âkil murâda ivmeye hîç / Niçe tîz var ki yégdür andan géç” (Üstün, 2014, s. 562), “Akıllı insan isteklerine kavuşmak için hiç acele etmemeli, çabuk gerçekleşen o kadar çok iş var ki geç olan işler erken olandan daha iyidir.” Şiban Han Dîvânında şu beyitte tespit edilmiştir: “Ger deyr ara kirssem min bade-i ‘ışk içsem / Zinhâr sin ay zâhid köp sözlemegil ive” (Karasoy, 1998, s. 247), “Eğer meyhaneye girer de bin aşk şarabı içersen ey zahid sakın ola ki sen acele ederek çokça söz söylemeyesin.” Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış olan *Sirâcü‘l Kulûb* adlı eserde şu örnekte tanıklanmıştır: “Ammâ altı günde yaratdı kim işâret ola kullarına ki her işde ivmegi hû kılmayalar” (Karasoy, 2013, s. 26), “Fakat, [Allah] kullarına her işte acele etmeyi huy edinmemeleri konusunda işâret olsun diye [kâinatı] altı günde yarattı.” *Sıfâtu‘l-Haremeyn*’de *iv-* fiili şu örnekte geçmektedir: “‘Âdet-i pervâne budur şubh u şâm / Şem‘ge iver yilmek ü köymek müdâm” (Demir, 2005, s. 125), “Sabah akşam mumun etrafında koşuşturmak ve mum ateşinde yanmak için

sürekli acele etmek pervanenin âdetidir.” Hatiboğlu'nun *Bahrü'l-Hakâyık* adlı eserinde şu şekilde tespit edilmiştir: “İşidenler ırakdan eyü adın / İver görünce devletlü nihâdın” (Türk, 2018, s. 60), “İyilerin adını uzaktan işitenler, talihi açık olanın huyunu görünce acele eder.” 16. yüzyıla kadar Anadolu sahasında yazılmış Farsça-Türkçe sözlüklerin en kapsamlısı olarak vasıflandırılan *Lügat-i Ni'metu'llâh* adlı eserde *iv-* fiili *tahten* madde başının açıklamasında şu şekilde geçmektedir: “yarışmak ve çatı *ivmek* ve seğırtmek ve iplik bükmek ve burmak ve bir nesne toplamalı gelmek.” (İnce, 2015, s. 124), 17. yüzyıl şairlerinden Şeyhülislam Yahyâ'nın bir gazelinde *iv-* fiili şu beyitte görülmektedir: “Kalmaya keder 'aşkun ola belki safâsı / Yahyâ gel inen *ivmeyelüm* bâde süzülün” (Kavruk, ?, s. 299), “Keder kalmasın belki de aşkın sefası olsun diye ey Yahya gel acele etmeyelim şarap süzülün.” Bağdatlı Ömer oğlu Abdülkadir adında bir kişinin 1721'de Şehname'de geçen kelimeler üzerine yazdığı *Lügat-i Şehname* adlı sözlükte *iv-* fiili *ıştâb* madde başının açıklamasında şöyle geçmektedir: “Acele ve *ivmekdür*. Elif zâiddür.” (Tokçesi, 2019, s. 80), 19. yüzyıl saz şairlerinden Seyranî'nin *Ne Hikmettir Şu Dünyada* adlı şiirinde *iv-* fiili şu dörtlükte tanıklanmıştır: “Bir deveci yeder deve / Yularından seve seve / Birbirinden *ive ive* / Deve ağlar yeden ağlar” (Köprülü, 1964, s. 562).

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *acele* isim kökünden “acelecî, acelecilik, aceleşme/mek, aceleşirme/mek, aceleten” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “acele posta, acele etmek, acelesi olmak” gibi birleşik sözcüklerin oluşturulduğu görülmüştür. Bununla birlikte “aceleye gelmek, aceleye getirmek” deyimlerinde; “acele ile menzil alınmaz, acele ile yürüyen yolda kalır, acele işe şeytan karışır, acele işin sonu pişmanlık” atasözlerinde *acele* sözcüğü kullanılmıştır.

Tüm bu veriler dahilinde *Danışmend-nâme*'den günümüze kadar *acele* sözcüğünün kullanım ve kavram alanı genişlemiştir. Arapçadan Türkçeye giren *acele* sözcüğü aldığı *et-* fiili ile birleşik fiil yapısı oluşturmuş, topluma mal olmasıyla birlikte Türkçeleşmiş ve Türk dilinde büyük bir kullanım oranına ulaşmıştır.

Kökü Arapça *acele* olan sözcüğün fiilleşmesi *et-*, *eyle-* yardımcı fiilleriyle sağlanmıştır. Karma kelime şeklinde teşekkül eden *acele et-/eyle-* fiilinin Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı *iv-* fiilidir. *iv-* fiili Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (357. dizede) geçmektedir: “uçup sözle sözni *ivip* sözleme” (AH: 357), “Sözü düşünerek söyle acele etme!”

İv- fiili Güncel Türkçe Sözlük'te yer almaktadır. Ayrıca *iv-* fiil kökünden türetilen “ivdirme/mek, ivecen, ivecenlik, ivedi, ivedilenme/mek, ivedileşme/mek, ivedileştirme/mek, ivedili/ivedilik, ivegen, ivinti, ivinti yeri, ivme, ivmeölçer, ivmeyazar” sözcükleri aynı sözlükte tespit edilmiştir. Güncel Türkçe Sözlük'te madde başı olarak yer almasına ve Türk edebiyatının hemen hemen her yüzyılında büyük oranda kullanılmış olmasına rağmen günümüz Türkçesinde *iv-* fiili *acele et-* fiiline göre sözlü ve yazılı dilde çok fazla kullanılmamaktadır. *İv-* fiilinin daha çok *ivme kazanmak* gibi meslekî terminolojide kaldığını, resmî yazışmalarda ve posta ya da kargo gönderilerinde *ivedi/ivedilikle* şeklinde daha çok yaşadığını görmekteyiz. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek *acele et-* fiili yerine *iv-* fiili tercih edilebilir. Böylece Türk edebiyatının kadim eserlerinde ve Anadolu sahası halk dilinde sıkça kullanılan *iv-* fiili basın dili ve yazılı dilde de yaygın hâle getirilmiş olur.

4.13. Halk → Él / Budun

Halk, Aramice/Süryanice ḥ-l-k kökünden “pay, bölük, kısım” anlamına gelen *ḥelkâ* sözcüğü ile eş kökenlidir. Ḥ-l-k kökünden gelen “herhangi bir insan topluluğu, ahali” anlamında Arapça kökenli bir sözcüktür (Nişanyan, 2022, s. 339-594).

Halk sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “aynı ülkede yaşayan, aynı kültür özelliklerine sahip olan aynı uyruktaki insan topluluğu, folk; belli bir bölgede veya çevrede yaşayanların bütünü, ahali; bir ülkedeki yurttaşların bütünü, kamu” (TDK, 2010, s. 1033), “insan topluluğu, aynı yerde toplanmış kimseler, bütün, herkes, insanlar; bir milleti meydana getiren kişiler, aynı milletten olanlar; çeşitli milletlerden olan ve aynı devlet içinde bir araya gelmiş bulunan topluluklar, bir arada yaşayan topluluk” (MEB, 1996, s. 1129), “bir milleti meydana getiren insan topluluğu; aynı ülkede, aynı devlete bağlı vatandaşların tamâmı; bir milletin aydın tabakası ve devlet yöneticileri dışında kalan kısmı, ahâli, aynı yerde ya da belli bir bölgede bulunan veya yaşayan kimseler” (Ayverdi, 2016, s. 463), “insanlar, cemiyet-i beşeriyeye, umûm; cemaat, gürûh, kalabalık”

(Şemseddin Sâmî, 2009, s. 586), “bir yerin ahalisi, insanlar” (Muallim Nâcî, 2021, s. 206), “yoktan var etmek, yaratmak ve yoktan var edilmiş olan nesne, âdem, insan, ve kavim, kabile” (Redhouse, 2016, s. 127), “bi'l-feth. Yaratmak ve devretmek ve takdir etmek” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 342).

Halk sözcüğünün Türk edebiyatındaki ilk kullanımı *Kutadgu Bilig* adlı eserde “kılnıç edgü bolsa kamağ halk sever / kılıkı köni bolsa törke ağar” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 354-355), “İyi hareket edeni herkes sever, dürüst yaradılışlı olan baş köşeye çıkar.” örneğiyle geçmektedir. 11. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *halk* sözcüğünü tanımlamak mümkündür:

Halk sözcüğü Atebetü'l-Hakâyık'ta şu dizelerde geçmektedir: “ata bir ana bir uyarlar bu halk” (Yükneki, 2006, s. 63), “insanlar, ana baba bir, kardeşirler.” Yunus Emre Divanında şu şekildedir: “Gör ne yuvadan uçdum râzumı halka açdum / İşk duzagına düşdüm tutıldum ele geldüm” (Tatçı, 1991, s. 151), “Gör ki ne yuvadan uçtum, sırrımı insanlara açtım; ele geldim tutuldum aşk tuzağına düştüm.” Şeyyad Hamza *Yûsuf ve Zeliâ* mesnevisinde *halk* sözcüğünü 15 (On beş) yerde kullanmıştır. Örneği şu şekildedir: “Arı tonlar géydürür ol-dem aña / Anı gören halk kamu batar taña” (Taş, 2019, s. 146), “O zaman Yusuf'a güzel, temiz elbiseler giydirdi, Yusuf'u gören herkes şaşırıp kaldı.” Şeyh-zâde Atâyî'nin Divanında *halk* sözcüğü 2 (iki) yerde geçmektedir. Örneği şu beyittir: “Cevrüngni hod Atâyî vefâca körer velî / Çıkkay cefâcılıkka atıng halk ara sênîng” (Köktekin, 2019, s. 83), “Atâyî senin verdiği eziyeti vefa olarak görür fakat halkın içinde senin adın cefa edene eziyet edene çıkacak.” 15. yüzyıl dîvân şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zeliâ* mesnevisinde *halk* sözcüğü şu şekilde tespit edilmiştir: “And içerken başına halk anuñ / Nice şak étدی anı dendânuñ (Üstün, 2014, s. 332), “Herkes onun başı için yemin ederken senin dişlerin onu (Yusuf'u) nasıl parçaladı.” 16. yüzyıl dîvân şairinin iki büyük temsilcisi olan Fuzûlî ve Bâkî'de *halk* sözcüğü şu beyitlerde geçmektedir: “Âkıbet rûsvâ olup ben tek düşer halk ağzına / Kim ki bir ser-mest sâkî la'l-i handânın séver” (Üstün, 2020, s. 330), “Sarhoş bir sâkinin gülen lâl gibi kırmızı dudaklarını seven birisi sonunda benim gibi rezil olup halkın ağzına düşer.” “Sen yüz vérelden âyine buldı bu rağbeti / Hasret degüldi şüretine halk o yüzüzün” (Küçük, 2019, s. 260), “Sen yüz göstermeye başladığından beri ayna bu rağbeti [kendisinde] buldu, insanlar o yüzüzün görüntüsüne hasret değildi.” 17. yüzyılda Nefî *halk* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “Bir seniñ gibi azîmü's-şâniñ / Ki éder halkına Mevlâ ta'zîm” (Akkuş, 1993, s. 132), “Allah, senin gibi şanı yüce birinin halkını yüceltir.” 18. yüzyıl şairlerinden Şeyh Gâlib'in Divanında *halk* sözcüğü şu beyitte tanımlanmıştır: “İsterim hüsnün gibi cevrine pâyân olmasın / Tek seni sevmek cihân halkına âsân olmasın” (Kalkışım, 1994, s. 194), “Güzelliğin gibi verdiği eziyetin de sonunun olmamasını isterim, seni sevmek insanlar için kolay [bir şey] olmasın.” 19. yüzyılın kadın şairlerinden Şeref Hanım'ın Divanında *halk* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “İzzetiñ zilletle çün 'indimde birdir kıymeti / Halk beni yahşi yaman bilmiş nedir haysiyyeti” (Arslan, 2018b, s. 183), “Benim görüşüme göre hürmetin (saygının) aşağılanma ile değer aynıdır, insanlar beni iyi ya da kötü bilmiş bunun değeri itibarı nedir (pek bir değer taşımaz).”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *halk* isim kökünden “halkçı, halkçılık, halkiyat” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “halk adamı, halk ekmeği, halkevi, halk sağlığı, halk şairi/şiiri vs.” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “halka inmek” deyiminde “halka verir talkını (telkini) kendi yutar salkımı” atasözünde *halk* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Bütün bu bilgiler çerçevesinde *halk* sözcüğünün ilk kullanıldığı yer olan *Kutadgu Bilig*'den günümüze kadar kullanım ve kavram alanının genişlediği ve Türk dilinde büyük bir kullanım oranına erişerek sık kullanılan sözcükler arasına dahil olduğu görülmektedir.

Kökünü Aramice/Süryanice'den başlayıp Arapçaya uzanan oradan da Türkçeye geçen *halk* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı *él* ya da *budun* şeklindedir. *Él*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (505. dizelerde) geçmektedir: “köp élni körür biz édip sözünü / bile bilmegendin ular özünü” (AH: 505-506), “Birçok kişiyi görüyoruz ki edibin sözünü anlayamadıkları için kendilerini üzerler.”; *Budun* ise Atebetü'l-Hakâyık'ta 4 (dört) yerde (123, 257, 400, 421. dizelerde) geçmektedir: “bu budun talusu ağı er turur” (AH: 257), “Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır.”

Él sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te “yakınların dışında kalan kimse, yabancı” (TDK, 2010, s. 403); *budun* ise “kavim, ulus, millet” (TDK, 2010, s. 779) anlamında yer almakla birlikte *budun* kökünden

oluşturulan “budun betimi, budun betimci, budun bilimi, budun bilimci, budun bilimsel, budunsal” sözcükleri aynı sözlükte madde başı olarak tespit edilmiştir. İlk kullanımına Eski Türk Yazıtlarında “él y(e)me : él boltı : bod(u)n y(e)me : bod(u)n boltı” (Tonyukuk II/D-6), “devlet de devlet oldu; halk da halk oldu” cümlesiyle şahit olduğumuz ve Türk edebiyatının kadim eserlerine dil malzemesi yapılmış olan *él* ve *budun* sözcükleri Kutadgu Bilig'den günümüze kadar kullanılan ve her geçen gün kullanım ve kavram alanı genişleyen *halk* sözcüğü ile kıyaslandığında *halk* sözcüğünün her geçen gün yaygınlığının arttığı tespit edilirken *él* ve *budun* sözcüklerinin zaman içinde unutulduğu görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında Eski Türk yazıtları, Uygur dönemi el yazmaları, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* gibi Türkçe söz varlığı yüksek olan eserlerin referansında *halk* sözcüğü yerine *él/budun* tercih edilebilir. Böylece tanınmışlık ve kullanım oranının artmasıyla ilgili sözcük unutulmuş durumdan kurtulup yaygın kullanılan sözcükler arasına dahil olacaktır.

4.14. Fazilet → Erdem

Arapça “arttı, aştı, üstün oldu” anlamındaki *fağala* fiilinin fa‘ıla(t) vezniyle çekimlenmesi sonucu elde edilen *fazilet* Arapça kökenli bir sözcüktür (Nişanyan, 2022, 275). Tarihteki ilk örneği *fazl* ve *fazâyil* şeklinde Kutadgu Bilig'de “ayur oğluma boldı köñlüm bütün / bayat fazlı birle tirilgil kutun” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 290-291), “Ay-Toldı dedi ki ey oğlum şimdi içim rahat etti, Tanrının fazlı ve keremi ile mutluluk içinde yaşa”; “bu türlüğ fazâyil ukuşlar bile / areste ol ermiş yorumuş küle” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 78-79), “Bu türlü faziletler ve meziyetlerle kendini süslemiş ve mutlu bir hayat sürmüşler.”; *fazl* ve *fazîlet* şeklinde Atebetü'l-Hakâyık'ta “maña bolsa fazlıñ kutuldu özüm” (Yüknekî, 2006, s. 44), “Faziletin olursa nefsim kurtulur.”; “bilig ma‘deni hem fazîlet kâni” (Yüknekî, 2006, s. 45), “Bilgi ocağı ve fazilet kaynağıdır.” dizeleriyle tespit edilmiştir.

Fazilet sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “erdem” (TDK, 2010, s. 856), “yüksek ahlak, insanı iyi davranışlarda bulunmaya, ahlakî kurallara uymaya iten manevî güç, erdem, iffet, meziyet” (MEB, 1996, s. 899), “dürüstlük, iffet, nâmus, merhamet, alçak gönüllülük, yiğitlik, sadâkat, adâlet, kerem ve ihsan gibi ahlâkî meziyetlerin hepsine birden verilen isim, erdem, kıymet, üstünlük” (Ayverdi, 2016, s. 372), “değer, kadr, meziyet; hüner, marifet, ilim, irfan; hüsn-i ahlak, ahlak-ı hasene, iffet ve ismet ve namus” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 999), “Haslet-i memdûhe-i zâtîyye, yaradılıştaki iyilik; fazl cihetiyle olan derece-i refî‘a; ilim ve marifet” (Muallim Nâcî, 2021, s. 161), “bir nesnenin sâir nesnelere cemal ve kemal ve nef ve fayda cihetiyle faik ve müraccâh olmasına bais olan keyfiyet” (Redhouse, 2016, s. 97), “hüner ve artıklık ve ziyadelik, ki zıddı nakstır, cem’i fezâyil gelir.” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 724).

Fazilet ve bu sözcüğü anlamca karşılayan *fazl* ve *fezâyil* Türk edebiyatı eserlerinde Kutadgu Bilig'den günümüze uzanan çizgide çokça kullanılmıştır. *Fazl* sözcüğü Yunus Emre Divanında şöyle tespit edilmiştir: “Yine fazlundur kulunu geçiren” (Tatçı, 1991, s. 272), “Yine kulunu geçiren senin fazlıdır.” *Fazl*, *fazilet*, *fezâyil* sözcükleri Ahmedî Divanında şu örneklerde görülmüştür: “İhsânına hisâb yog u fazlına hem kenâr / Pes kim ola ki ide bile kulluğın edâ” (Akdoğan, ?, s. 15), “İyiliğin, keremin ve bağışladıkların hesapsızcadır ve fazlının bir sınırı yoktur, yeter ki insanlar sana olan kulluk görevlerini yerine getirebilsinler.”; “Bu sözün Ahmedînüñ añladuñsa / Faziletde kamudan sensin efdal” (Akdoğan, ?, s. 147), “Ahmedî'nin bu sözünü anladıysan fazilet (üstünlük, kıymet) hususunda sen herkesten daha değerlisin.”; “Fezâyil bahrınıñ sen gevherisin” (Akdoğan, ?, s. 211), “Sen faziletler denizinin mücevherisin.” *Fazl*, *fazilet*, *fezâyil* sözcükleri Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelihá* mesnevisinde şu beyitlerde geçmektedir: “Bunca fazlıyla zulm olundu aña / ‘Âkıbet oldı efzâlü’ş-şühedâ” (Üstün, 2014, s. 250), “Bu kadar fazilet sahibi olmasına rağmen ona zulmedildi, [fakat] sonunda [kendisi] şehitlerin en faziletlisi oldu.”; “Ne hüner var ne ma‘rifet ne ‘ulüm / Ne fazîlet ne menzilet ne rüsüm” (Üstün, 2014, s. 236), “Ne hüner ne marifet ne de ilim var, ne derece ne rütbe ne de usul ve tarz var.”; “Bir bañr durur fezâyilüñ kim / Ne had bulunur aña ne pâyân” (Üstün, 2014, s. 246), “Faziletlerin sınırının ve sonunun bulunmadığı bir denizdir.” *Fazl*, *fazîlet*, *fezâ’il* sözcükleri Bâkî Divanında şu beyitlerde tespit edilmiştir: “Kelimâtum yirine dürr ü güher nazm itsem / İdemez mertebe-i fazluñı eş‘âr iş‘âr” (Küçük, 2019, s. 69), “Sözlerimin yerine inci ve mücevher dizsem şiirler senin faziletinin derecesini [asla] bildiremez.”; “Yire geçse yiridür ehl-i fazîlet çünkü âh / ‘İzz u câhuñ hâr u hâs deryâ-mişâl üstindedür” (Küçük, 2019, s. 206), “Fazilet sahibi insanlar yere geçse yeri var çünkü dünyadaki makam ve mevkiler denizin üstündeki çer çöp gibidir.”; “Ebû Hanîfe-i şânî

Ebussu'ud ol kim / Fezâ'il içre efâzil olupdur aña 'ıyâl" (Küçük, 2019, s. 54), "İkinci Ebu Hanife unvanıyla anılan Ebussu'ud Efendi, çok fazilet sahibi olanlar faziletli (ilim ve hüner sahibi olanlar) içinde ona [Ebussu'ud Efendi'ye] çoluk çocuk olmuştur." *Fazl, fazilet, fazâ'il* sözcükleri Nef'i Divanında şu beyitlerde tespit edilmiştir: "Gavgâ-yı sühandır bu faziletde nemiz var / Fazl ehli bizim bâşımız üstünde yer eyler" (Akkuş, 1993, s. 79), "Söz kavgasıdır, bu fazilette bizim neyimiz var, fazilet sahibi insanların başımız üstünde yeri vardır."; "Merkez-i pergâr-ı dâniş kutb-ı gerdün-ı hüner / Mâlik-i mülk-i fazâil müftî-i devr-i zamân" (Akkuş, 1993, s. 224), "Bilgi pergelinin merkezi hüner dünyasının kutup noktası; faziletler mülkünün sahibi, zamanın müftüsü." *Fazl, fezâ'il* sözcükleri Şeyh Gâlib Divanında şu şekilde yer almaktadır: "Fazl u irfân u kemâlât" ayân-ender-ayân / Kavli burhân nisbet-i keşf ü kerâmâtı kavî" (Kalkışım, 1994, 148), "Fazileti, ilmi ve olgunluğu açık seçik bir biçimde ortadadır, sözü delilkeşif ve kerametlerinin ölçüsü sağlamdır (güvenilirdir)."; "Hazret-i Şemsî Efendi kim odur âfâkda / Matla-ı mihr-i fezâil mehbit-i nûr-ı felâh" (Kalkışım, 1994, 147), "Hazret-i Şemsî Efendi ki o ufuklarda fazilet güneşinin doğduğu yer ve kurtuluş ışığının indiği yerdir." *Fazl, fazilet ve fezail* sözcükleri Şeref Hanım Divanında şöyle tanıklanmıştır: "Ser-efrâz-ı meşâyih hazret-i Tevfik Efendi'nin / Kerîme-zâdesi fazlıyla mümtâz-ı cihân oldı" (Arslan, 2018b, s. 60), "Şeyhlerin başı Hazret-i Tevfik efendinin kızı faziletiyle dünyanın en seçkini oldu"; "Faziletde kemâlât u hünerde var mıdır kizbim / Mümâsil olamaz zâtına dırsem biñde bir âdem" (Arslan, 2018b, s. 74), "Fazilette olgunluk ve hünerde yalanım var mı? Kimse onun kendisine benzer olamaz, belki bin kişide bir kişi ancak!"; "Dir gören 'Arif Efendi-ki kerem-pîşe 'aceb / Ma'den-i 'ilm ü mesâ'il mi fezâ'il kânı mı" (Arslan, 2018b, s. 91), "Cömert (kerem sahibi olan) Arif Efendiyi gören der ki [Arif Efendi] acaba ilim ve cevap arayan soruların kaynağı mı, faziletlerin madeni mi?"

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *fazilet* isim kökünden "faziletkâr, faziletli, faziletlilik, faziletsiz, faziletsizlik" sözcüklerinin türetildiği tespit edilmiş, ayrıca "yatsının faziletini güveyden sormalı" atasözünde *fazilet* sözcüğünün kullanıldığı görülmüştür.

Bütün bu bilgiler çerçevesinde Türk edebiyatının hemen hemen her yüzyılında *fazl/fazilet* sözcüğünün kullanıldığı ve ilk kullanıldığı Kutadgu Bilig'den günümüze kadar kullanım ve kavram alanının genişlediğini böylelikle Türk dilinde büyük bir kullanım oranına eriştiğini söylemek mümkündür.

Kökene Arapça olan ve Türkçeye alıntılanan *fazilet* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı "erdem"dir. *Erdem*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (59. dizede) geçmektedir: "aya şahım erdemlerin sanagan" (AH: 59), "Ey şahımın faziletlerini sayan [kimse]"

Erdem sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te yer almakla birlikte *erdem* isim tabanından oluşturulan "erdemli, erdemlilik, erdemsiz, erdemsizlik" sözcükleri aynı sözlükte madde başı olarak tespit edilmiştir. Kullanım ve yaygınlık açısından *fazilet* ile *erdem* sözcüğünü kıyasladığımızda başa baş bir kullanımın olduğunu görmek mümkündür. Dilimize girmiş Arapça kelimelerin anlamdaş Türkçe kelimeleri unutturma durumu göz önüne alındığında *erdem* sözcüğünün bu durumdan en az oranda etkilenen sözcük olduğu ve birlikte varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

4.15. Muktedir → Erklig

Arapça "gücü yetti" anlamındaki *kadara* fiili iftî'âl vezniyle çekimlendiğinde *iktidâr* sözcüğü; *iktidâr* sözcüğünün ism-i fâili olan muftâ'il vezniyle çekimlenmesi sonucunda da *muktedir* sözcüğü elde edilir (Nişanyan, 2022, s. 610).

Muktedir sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: "bir şeyi yapmaya, başarmaya gücü yeten; erklî, kadir" (TDK, 2010, s. 1709), "bir işi yapmaya başarmaya gücü kuvveti yeten, güçlü kuvvetli, kuvvet ve kudret sahibi" (MEB, 1996, s. 2019), "bir işe gücü yeten, o işi yapacak ya da yaptıracak güce bilgi ve yeteneğe sahip olan, güçlü kudretli [kimse]" (Ayverdi, 2016, s. 850), "güçlü, kuvvetli, kuvvet ve iktidar sahibi; bir işi yapabilen, becerebilen" (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1388), "iktidarlı, gücü yeten, yapabilen" (Muallim Nâcî, 2021, s. 468), "kuvvet ve kudret sahibi, gücü yeter olan" (Redhouse, 2016, s. 299).

Muktedir sözcüğünü 1545'te yazılan Ahterî-i Kebir adlı eserde *sultan* maddesinin izahında "galip ve muktedir olur" (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 481) ifadesinde görürken kendisini anlamca karşılayan *kâdir/kadîr* sözcüğünü Kutadgu Bilig'den günümüze kadar geçen zaman içinde tanıklamamız mümkündür. *Kadîr* sözcüğü Yunus Emre Divanında şu dizede görülmüştür: "Çün

dilüme sensin kâdir sensüz lisân depretmeyem” (Tatçı, 1991, s. 143), “Dilime sen güç kuvvet verdiğin için sensiz söz söylemeyeyim.” *Muktedir* ve *kâdir* sözcükleri Ali Şîr Nevâyî'nin *Mahbûbu'l-Kulûb* adlı eserinde şu ifadelerde geçmektedir: “Bulardur 'ışkda vaşldın kâm tapkan ve 'ind-i melik-i muktedir maķamıda ārām tapkan” (Ölmez, 1993, 221), “Aşkta kavuşmaktan mutluluk elde eden ve güçlü, kudretli sultanın huzurunda rahatlık bulan bunlardır”; “Tingri il 'aybıģa nâzırdur vü sâtirdür bā-vücüd ki cezāsıģa kâdirdür” (Ölmez, 1993, s. 305), “Tanrı insanların kusurlarını görendir ve [o kusurları] örtendir, bununla birlikte cezalandırmaya da gücü yetendir.” *Muktedir* ve *kâdir* sözcükleri Kuddûsî Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “Sen ol kullukta da'im korkma zenbim var deyü bî-had / 'Azāba muktedirdür Hakk dahi 'avfa kâdir zîra” (Doğan, 2013, s. 243), “Çokça (sınırsızca) günahım var diye kulluk etme hususunda hiç korkma, çekinme; çünkü Allah azap etmeye gücü yettiği kadar affetmeye de gücü yetendir.” *Kâdir* sözcüğü Bâkî Divanında şu beyittedir: “Degülsin medhine kâdir ne deñlü tutsalar mâhir / Gerekse Rûmda Bâkî 'Acem mülkinde Selmân ol” (Küçük, 2019, s. 30), “Seni ne kadar hünerli görseler de senin onu övmeye gücün yetmez. [Bunun için] gerekiyorsa Osmanlı ülkesinde Bakî, İran ülkesinde Selman ol.” *Kâdir* sözcüğünün kullanımı Nef'î Divanında şu örnekte görülmektedir: “Sen de Nef'î dilini kurtar eğer kâdir isen / Sözü yâ silsile-i zülfü gibi etme dırâz” (Akkuş, 1993, s. 309), “Nef'î eğer gücün yetiyorsa sen de dilini kurtar, sözünü zülûf zinciri gibi uzatma.” *Muktedir* ve *kâdir* sözcükleri Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde şu beyitlerde görülmüştür: “Makdûra ki muktedir gerekdir / Söylenmege söyletir gerekdir” (Doğan, 2011, s. 52), “Kaderin gereğine (takdir edilene) gücü yeten bir varlık gereklidir, söylenmemiş olan söze de bir söyletici gereklidir.”; “İdlâl ü hüdâda misli nâdir/ Her vech ile kabz u basta kâdir” (Doğan, 2011, s. 48), “Doğru yoldan çıkma ve doğru yolu bulmada eşi, benzeri az bulunur, her şekilde daralma ve rahatlamaya gücü yetendir.” *Muktedir* sözcüğü Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesinde* şu beyitte tanımlanmıştır: “Ne mümkün zulm ile bî-dâd ile imhâ-yı hürriyet / Çalış idraki kaldır muktedirsen âdemiyyetten” (Göçgün, 1999, s. 9), “Zulüm ve adaletsizlik ile hürriyeti ortadan kaldırmak mümkün değildir; eğer gücün yetiyorsa insanoğlunun anlama ve anlayışını kaldırmaya çalış.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *muktedir* isim kökünden “muktedirlik” sözcüğünün türetildiği tespit edilmiş, ayrıca “muktedir olmak” birleşik fiil yapısının varlığı görülmüştür.

Bu veriler ekseninde Türk edebiyatında daha çok *kâdir/kâdir* şeklinde kullanılan ve genellikle 15-16. yüzyıllardan itibaren *muktedir* biçiminde kullanımına devam edilen Arapça kökenli bu sözcükler Türk edebiyatı eserlerinde sıkça kullanıldığı için Türk dili söz varlığında kendilerine yer bulmuştur.

Türk diline Arapçadan geçen *muktedir/kâdir* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı *erklig* şeklindedir. *Erklig*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (256. dizede) geçmektedir: “kûl ol malķa malı aña erklig ol” (AH: 256), “O malın kuludur ve malı ona hakimdir.”

Erklig sözcüğü bünyesindeki /ğ/ sesinin düşmesiyle *erkli* şeklinde Güncel Türkçe Sözlük'te “bir şeyi yapmaya başarmaya gücü yeten, nüfuzlu, muktedir, kadir” (TDK, 2010, s. 812) anlamıyla madde başı olarak bulunmaktadır.

Erkli sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te yer almakla birlikte *erkli* isim tabanından oluşturulan *erklilik* sözcüğü aynı sözlükte madde başı olarak tespit edilmiştir. Kullanım ve yaygınlık açısından *muktedir* ile *erkli* sözcükleri kıyaslandığında Türk dilinin yazılı ürünlerinde, sözlü iletişimde ve basılı ya da görsel basında *muktedir* sözcüğünün daha çok tercih edildiği görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek Arapça kökenli *muktedir* yerine Türkçe *erkli* sözcüğü tercih edilebilir. Böylece Eski Türkçe döneminde sıkça kullanılan *erklig* > *erkli* sözcüğü unutulmuş durumdan çıkıp yaygın bir hale geçmiş olur.

4.16. Sabah → Erte

“Gün doğumu” anlamına gelen sözcük, Arapça *ş-b-h* kökünden gelmektedir. Arapça “ışığı, aydınlandı, ışık saçtı” anlamında *şabaħa* fiilinin fa'āl veznindeki çekimiyle teşekkül etmektedir (Nişanyan, 2022, s. 751).

Sabah sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “güneşin doğduğu andan öğleye kadar geçen zaman, sabahleyin” (TDK, 2010, s. 1994), “günün başlangıcı ve ilk saatleri, öğleye kadar geçen zaman; sabah vakti, sabahleyin” (MEB, 1996, s. 2389), “günün başlangıcı, gündüzün ilk saatleri; güneşin doğmasından öğleye kadar olan zaman; sabah vaktinde, sabahleyin” (Ayverdi, 2016,

s. 1037), “gündüzün ibtidası, güneş çıktıktan sonra zevale kadar olan vakit ve ale'l-husus tulu'-i şemsi müteakip zaman, sabah, seher” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 816), “gün iptidası” (Muallim Nâcî, 2021, s. 621), “meşhurdur, Arabîdir. Ekser Türkî'de dahi müstameldir ve sâd-ı mühmelenin zammı bâ-i muvahhidenin sükûnu ahirde hâ-i mühmele ile subh sabah gibidir ve bâ-i muvahhidenin zammı kâfin sükûnu râ-i mühmelenin fethi ahirde hâ-i vakfla bikre subh gibidir ve fânın lâmin fethaları ahirde kâfla felak bükre gibi sabah manasınadır. Farisîsi bâ-i muvahhidenin feth ve meddi ahirde mimle bâmdır ve bâ-i muvahhidenin feth ve meddi mimin sükûnu dâl-ı mühmelenin feth ve meddi ahirde yine dâl-ı mühmele ile bâm-dâd çîn-i sabâh demektir.” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 554), “gece yarısı ile müteakip olan günün yarısından ibaret olan vakit” (Redhouse, 2016, s. 419), “zıddü'l-mesâ yani evvel-i yevm” ((Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 533).

14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *sabah* sözcüğünü tanıklamak mümkündür. Yunus Emre Divanında *sabah* sözcüğü “Gice konuk olan kişi gine sabâh göçer fi'l-hâl” (Tatçı, 1991, s. 126), “Gece misafir olan kişi yine sabah o anda göçer” dizesinde geçmektedir. *Sabah* sözcüğü *Süheyl ü Nevbahar* mesnevisinde şu beyitte geçmektedir: “Sabâh olıcağaz örü turdılar / Nağäre çaluban yola girdiler” (Ciğa, 2013, s. 77), “Sabah olunca ayağa kalktılar, davul çalarak yola girdiler.” Şeyh-zâde Atâyî Divanında *sabah* sözcüğü şu örnektedir: “Ëy münvver 'arızıngdın şem'-i hâver her sabâh / Ma'tla'-ı hüsñ ü melâhatka yüzüngdür iftitâh” (Köktekin, 2019, s. 45), “Ey ısl ısl yanağından her sabah güneşin doğduğu sevgili! Güzelliğin doğduğu yer için senin yüzün başlangıç noktasıdır.” Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *sabah* sözcüğü şu beyitte tespit edilmiştir: “Oldı dîn-i Hâlîl üzre nikâh / Şeb-i hecr âhîr oldı toğdı sabâh” (Üstün, 2014, s. 640), “İbrahim Peygamberin dini esasınca nikah kıyıldı, ayrılık gecesi sona erdi, sabah oldu.” Ravzî Divanında *sabah* sözcüğünü “Haste yatur sabâha degin yalvarur müdâm / Hak'dan diler ki açıla dâru'-ş-şifâ-yı cev” (Akdoğan, 2017, s. 58), “Hasta yatar sabaha kadar sürekli yalvarır, hastanenin açılmasını Allah'tan diler.” beytinde tanıklamak mümkündür. Nef'î'nin Divanında *sabah* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Tâ sabâh-ı haşre dek bin mübtelâyı mest eder / Bezm-i aşkın neşve-i ritl-ı girândır sözüm” (Akkuş, 1993, s. 46), “Kıyamet sabahına kadar bin tane müptelayı kendinden geçirir, sözüm aşk meclisinin değerli şarap kadehinin neşesidir.” Nedîm bir kasidesinde *sabah* sözcüğünü şöyle kullanmıştır: “Bu rüz odur ki sabâhında şad-şafâ muzmer/Bu rüz odur ki mesâsında biñ ferağ müdgam” (Macit, 2016, s. 105), “Bu, sabahında yüzlerce eğlence ve neşenin gizlendiği bir gündür, bu, akşamında içine binlerce ferahlığın katıldığı bir gündür.” Şeref Hanım Divanında *sabah* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Ağlar Şeref firâk ile gice sabâha dek / Yâ Rab o bedr-i tâm ne 'âlemedir 'aceb” (Arslan, 2018, s. 217), “Şeref ayrılık [acısı] ile gece sabaha kadar ağlar, ey Allah'ım o dolunaya benzeyen sevgili acaba ne haldedir.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *sabah* isim kökünden “sabaha, sabahçı, sabahçılık, sabahki, sabahlama/mak, sabahlatma/mak, sabahlayış, sabahleyin, sabahlık, sabahtan” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “sabah akşam, sabah ezanı, sabah namazı, sabah sabah, sabahyıldızı, sabahın körü akşama sabah vs.” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “akşam ahıra sabah çayıra, akşamdan kavur sabaha savur, selamı sabahı kesmek, nerede akşam orada sabah vs.” deyimlerinde “akşam ise yat sabah ise git, akşamın hayrından sabahın şerri iyidir, horozu çok olan köyde sabah geç olur, kısmetsiz köpek sabaha karşı uyuyakalır, sabahın kızıllığı akşamı kış eder akşamın kızıllığı sabahı güz eder vs.” atasözlerinde *sabah* sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Bu bilgiler çerçevesinde 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı eserlerinde tespiti mümkün olan Arapça kökenli *sabah* sözcüğü zamanla Türk dilinin yazılı eserlerinde ve sözlü anlatılarında yaygın bir şekilde kullanılmış, deyim ve atasözlerine girerek Türk edebiyatı ve kültüründe sağlam bir yer edinmiştir.

Türk diline Arapçadan geçen *sabah* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı *erte* şeklindedir. *Erte*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (184. dizede) geçmektedir: “bu mal kelse erte barur baz kiçe” (AH: 184), “Bu mal sabah gelirse akşam yine gider.”

Erte sözcüğünü Türk edebiyatında yakın zamana kadar Bâkî Divanında *irte* şeklinde ve “Güiyâ hâzır olur irte şalât-ı 'ıda / Dâl tacın başına geydi sipihri-ğaddâr” (Küçük, 2019, s. 67), “Sanki insafsız gökyüzü sabah bayram namazı için dal tacını (hilâli) başına giydi.” beyitinde; Nedîm Divanında ise “Irte meydân-ı recüliyetde bayrak-bend olur / Nîze-i Behrâm'a Nâhîd-i sipihrüñ mi'ceri” (Macit, 2016, s. 40), “sabah erkeklik meydanında Venüs'ün örtüsü Mars'ın mızrağına bayrak bağlanan yer olur.”

beytinde tespit etmek mümkündür. Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde *irte* şeklinde ve “ertesı, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın” (TDK, 2010, s. 129) anlamında madde başı olarak kullanıldığı görülmüştür. Güncel Türkçe Sözlük'te *erte* sözcüğü bulunmamakla birlikte “bir günün, haftanın, ayın, mevsimin, yılın ardından gelen (gün, hafta, ay, mevsim, yıl) ferdası” (TDK, 2010, s. 813) anlamın *ertesı* sözcüğü mevcuttur. Fakat *ertesı* sözcüğü bizim üzerinde durduğumuz *erte* sözcüğünü anlam olarak karşılamamaktadır.

Erte sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te yer almamakla birlikte *erte* isim tabanından oluşturulan “erteleme/mek, erteleniş, ertelenme/mek, erteletim, erteletme/mek, ertelettirme/mek, erteleyiş, ertesı” sözcükleri aynı sözlükte *erte* sözcüğünün ileri ögeleri olarak tespit edilmiştir. Kullanım ve yaygınlık açısından *sabah* ile *erte* sözcükleri kıyaslandığında *sabah* sözcüğünün kullanıcılar tarafından tercih edildiği; *erte* sözcüğünün daha çok *ertesı gün*, *cumartesi* (< *cuma ertesı*), *pazartesi* (< *pazar ertesı*) gibi sözcüklerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında Atebetü'l-Hakâyık'tan hareketle Arapça kökenli *sabah* yerine Türkçe *erte* sözcüğü kullanılabilir. Böylece yakın zamana kadar kullanımı olan, Tarama Sözlüğü referansında halk söyleyişlerinde hâlâ varlığını sürdüren *erte* kelimesi standart Türkçe için de sık kullanılan bir konuma getirilmiş olur.

4.17. İlaç → Em

İlaç sözcüğü '-l-c sülasi mastarından fi'âl vezniyle elde edilen “derman, çare” anlamında Arapça kökenli bir sözcüktür (Nişanyan, 2022, s. 391). Şemseddin Sami'ye göre “mufâ'ale babından masdar-ı sâni olup asl-ı 'Arabîde mu'âlece ile müteradiftir.” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 945). Tarihteki en eski örneklerinden birine Kısasü'l-Enbiyâ'da “Zelîhâ aydı: men barı şabr kılu bilmez-men, neteg kılayın? Yûsuf aydı: aning 'ilâcı şabr turur, şabr kılgıl, mening yüzümge bakmağıl” (Ata, 2019, s. 155) “Zeliha, 'ben büsbütün (tamamıyla) sabredemem, nasıl sabırlı davranayım? dedi, Yusuf [ise] şöyle dedi: bunun çaresi sabretmektir, sabr et, benim yüzüme bakma” cümlesiyle rastlamak mümkündür.

İlaç sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “bir hastalığı iyi etmek ya da önlemek için türlü yollarla kullanılan madde, em, deva” (TDK, 2010, 366), “bir hastalığı önlemek veya tedavi etmek için kullanılan her şey, derman, deva, em” (MEB, 1996, s. 1367), “bir hastalığı, bir yarayı iyi etmek üzere içilmek, herhangi bir yolla vücuda verilmek veya dışarıdan sürülmek suretiyle kullanılan maddelere verilen isim, em” (Ayverdi, 2016, 551), “bir hastaya veya yaralıya içmek veya sürmek için verilen şey, deva, em” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 945), “def-i maraz için istimal olunan şey” (Muallim Nâcî, 2021, s. 278), “Arabîdir. Fârisîsi cîm-i Fârisiy-ye'nin feth ve meddi râ-i mühmelenin fethi ahirde hâ ile çaredir. Sair müradifleri em maddesinde mezkûdur.” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 350), “maraz ve illet def-i için tedbîrât-ı akliyyeye teşebbüs etmek ve maraz def-i için kullanılan nesne” (Redhouse, 2016, s. 174), “bi'l-kesr. Bir nesneyi yerinden zail edip gidermek” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 654).

14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında *ilaç* sözcüğü sıkça kullanılmıştır: Ahmedî Divanında *ilaç* sözcüğü “Em lebinden buyur ol yârûñ devâ derdüme kim / Gül-şeker olur *ilâc*-ı illet-i dil iy tabîb” (Akdoğan, ?, s. 240), “Ey tabip [doktor] gönül hastalığının ilacı sevgilinin gül tatlısına benzeyen dudaklarıdır, bu yüzden o sevgilinin ilaç olan dudağından derdime deva eyle.” beyitinde geçmektedir. Âhî Divanında Necâtî'nin bir gazeline yazılan tahmiste şu şekildedir: “Bîmâr-ı 'ışka şerbet ile eyleme '*ilâc* / Var éy tabîb ko beni derdüm baña yéter” (Kaçalın, ?, s. 4), “Ey tabip! Aşk hastasına şerbet ile ilaç verme; çek git, beni bırak, benim derdim bana yeter.” Fuzûlî'nin en bilindik şu beytinde *ilaç* sözcüğü geçmektedir: “Işk derdiyle hoşem él çek '*ilâc*ımdan tabîb / Kılma dermân kim helâkim zehr-i dermânîndadır” (Üstün, 2020, s. 336), “Aşk derdiyle mutluyum, doktor bana ilaç vermeye kalkma; beni tedavi etme zira beni yok edecek olan şey senin tedavinin zehrindedir.” *İlaç* redifli iki gazeli bulunan 16. yüzyıl şairi Ravzî'nin Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “Bezmi-ı 'irfân içre devr itmezdi ey Ravzî müdâm / Teşne-diller derdine olmasa eş'ârûñ '*ilâc*” (Akdoğan, 2017, s. 194), “Ey Ravzî! Şairlerin derdine çare (deva) olmasa irfan meclisi içinde gönlü susamış olanlar sürekli dönüp durmazdı.” 17. Yüzyıl divan şairlerinden Mezâkî'nin Divanında *ilaç* sözcüğü şu beyitte tanıklanmıştır: “Ben marîz-i 'ışk-ı cân-gâhum Mesîh olsa dañi / Ne '*ilâc* itsün bu derd-i bî-devâyâ n'eylesün” (Mermer, 1991, s. 489), “Ben can azaltıcı aşkın hastasıyım, İsa Mesih dahi bu dermanı olmayan derde ne yapsın, nasıl bir ilaç versin.” *İlaç* sözcüğü Şeyh Gâlib Divanı 46. gazel 4. beyitte şöyle

geçmektedir: “Mesihâ-yı nîgehden ders alıp dehrin etibbâsı / Bu bîmârın ilâcın sabr-ı Eyyûb eylemişlerdir” (Kalkışım, 1994, s. 274), “Dönemin (zamanın) doktorları İsa Mesih'ten ders alıp bu hastalığın ilacı (çaresi) için Eyüp sabrı demişler.” Leyla Hanım Divanında *ilaç* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Âlemi itsem devâ-yı derd için geşt ü güzâr / Bir ‘ilâc olmaz mı âyâ bu dil-i bîmâra hayf” (Arslan, 2018a, s. 171, “Derdimin çaresi için dünyayı dolaşsam yazık ki bu hasta gönlüme bir çare bulunmaz.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *ilaç* isim kökünden “ilaçlama/mak, ilaçlanmış, ilaçlanma/mak, ilaçlı, ilaçlık, ilaçsız, ilaçsızlık” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “ilaç bilimi, yalancı ilaç, kocakarı ilacı, uyku ilacı vs.” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte “ilaç gibi, ilaç gibi gelmek, ilaç için yok vs.” deyimlerinde “kel ilaç bilse kendi başına sürer, kes parmağını çık pazara ilaç buyuran çok olur” atasözlerinde *ilaç* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Tüm bu verilerden hareketle 14. Yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı eserlerinde tanımlayabildiğimiz Arapça kökenli *ilaç* sözcüğü Türk dilinde gerek yazılı eserlerde gerekse halkın günlük dilinde yaygın bir şekilde kullanılmış, deyim ve atasözü oluşturacak kadar Türk edebiyatının ve kültürünün dil malzemesi haline gelmiştir.

Türk diline Arapçadan geçen *ilaç* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “em”dir. *Em*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde (310. dizede) geçmektedir: “hârişlik iginiñ emin kim bilür” (AH: 310), “Harislik (hırslı olma durumu) hastalığının ilacını (çaresini) bilen var mı?”

Em sözcüğünü Türk edebiyatında ilk olarak *Turkische Turfan-Texte* adlı Uygur yazmalarında geçen “iğine ağırığa emi yok” (Nişanyan, 2022, s. 246), “[senin] hastalığına, ağrına ilaç yok” cümlesinde tanımlayabildiğimiz gibi ilgili sözcüğü yaklaşık bin yıl sonra 19. yüzyılda Erzurumlu Emrah'ın bir türküsünde “Bülbül olmuş gülistanı beklerim / Geçti cahil ömrüm gülizâr deyu / Azgındır yaralar kabul etmez em / Ya kime varayım yaram sar deyu” (Atmaca, 2016, s. 3), “Bülbül olmuş gül bahçesini beklerim, gül yüzlü sevgili diyerek cahil ömrüm geçti; iyileşmeyen ve ilacın çare olmadığı yaralarım var, yaramı sar diye kime gideyim” dörtlüğüyle de müşahade etmemiz mümkündür.

Günümüz Anadolu Türkçesine baktığımızda Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde (TDK, 2009a, s. 94) ve Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009b, s. 1729) *em* sözcüğünün mevcut olduğunu; Güncel Türkçe Sözlük'te de “ilaç, merhem” anlamında madde başı olarak bulunduğunu ve “eme seme yaramak, eme yaramak” (TDK, 2010, s. 792) gibi deyimlerde kullanıldığını görebilmekteyiz. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında başta Eski Uygur yazmaları olmak üzere Atebetü'l-Hakâyık'ı da referans göstermek suretiyle Arapça kökenli *ilaç* yerine Türkçe *em* sözcüğü tercih edilebilir. Böyle bir tasarruf sonucunda edebî eserlerden halk türkülerine ve yerel söyleyişlere kadar yer edinmiş olan öz Türkçe *em* sözcüğü unutulmuş hâlden yaygın duruma geçirilmiş olur.

4.18. Şöhret → Çav

“Belirdi” anlamına gelen sözcük, Arapça *ş-h-r* kökünden gelmektedir. Arapça “belirdi” anlamında “şahara” fiilinin fu'la(t) veznindeki çekimiyle oluşmaktadır (Nişanyan, 2022, s. 842).

Şöhret sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “ün” (TDK, 2010, s. 2230), “herkesçe tanınma bilinme hali, ün, şan, nam” (MEB, 1996, s. 2699), “her yerde herkesçe tanınma, meşhurluk, ün, şan, nam” (Ayverdi, 2016, s. 1175), “ad verme, ad, şan, ün, namdarlık, sıyt, marufiyet” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 791), “halk arasında söylenme ünlenme, ün” (Muallim Nâcî, 2021, s. 668), “bir nesnenin isim ve evsafi beyne'n-nâs bilinip söylenme” (Redhouse, 2016, s. 462), “bi'z-zam. Bir nesne zahir ve vazih olmak” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 527).

14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı çerçevesinde verilmiş olan eserlerde *şöhret* sözcüğünü tanımlamak mümkündür: Yunus Emre Divanında şu beyitte geçmektedir: “Gerekse ehl-i millet farızasın bekleyem/Gerekse şöhret kovam şöhret ü dînden fâriğ” (Tatçı, 1991, s. 110), “Gerekirse milletin yapması gereken işleri bekleyeyim, gerekirse şöhret ve dinden vazgeçip şöhretin peşinden gideyim.” Aşık Paşa'nın *Garib-nâme* adlı eserinde “Şöhret anuñ fi'lidür bu dünyede / Şol ki şahsuñ illere adı gide” (Yavuz, 2000, s. 471), “Bu dünyada şöhret onun işidir, bundan dolayı kişilerin adları (sanları) ülkelere gider.” beytinde mevcuttur. Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelihâ* mesnevisinde *şöhret* sözcüğü şu şekilde tespit edilmiştir: “Şöhreti taldı şeh'r içinde tamam / ‘Aşık oldı havâş belki

'avâm" (Üstün, 2014, s. 372), "Onun şöhreti (tanınmışlığı) şehre bütünüyle yayıldı, sıradan ve seçkin halk [ona] âşık oldu." 16. yüzyıl klasik edebiyatın önde gelen şairlerinden Emrî'nin Divanında şu beyittir: "Ebrûña öykünelden şehre içre buldı şöhret / Barmakla gösterürler şimdi hilâli cânâ" (Saraç, 2002, s. 50), "Ey sevgili kendisi senin kaşına özendiğinden beri şöhrete erişti, şimdi hilâli parmakla gösterir oldular." İlgili sözcük Fuzûlî Divanında şöhre şeklinde ve şu beyitte geçmektedir: "Benim tek olabilmez şöhre-i şehre-i bela Mecnûn / Kabûl eyler mi bu rüsvâliğ her kim ki 'âkıldür" (Üstün, 2020, s. 338), "Mecnun benim gibi bela şehrinin tanınmış olamaz, aklı başında olan böyle bir rezilliği kabul eder mi?", 17. yüzyıl divan şairlerinden Mezâkî'nin Divanında şöhret sözcüğü "Şöhret-i vaşf-ı bülendüñle 'aceb pest itdüm / Tımturâk-ı sühan-ı Enverî vü Selmânı" (Mermer, 1991, s. 196), "Senin yüce vasıflarının şöhretini dile getirerek acaba Enverî ve Selmân'ın sözlerinin gösterişini alçaltmış mı oldum" beyitinde tespit edilmiştir. Nedîm Divanında "Şöyledür şöhret-i ihsânı ki şimdi etfâl / İbtidâ luţfını vaşf ile ider fetḥ-i kelâm" (Macit, 2016, s. 61), "Lütuf, kerem ve iyiliğinin şöhreti şöyledir ki şimdi çocuklar öncelikle onun lütfunun nitelikleriyle söze (konuşmaya) başlarlar." beyitindedir. Kuddûsî Divanında ise şöhret sözcüğü şu örnektedir: "Aldanup kaldım hemân dünyâda nâm û şöhrete / Bu zemânda evliyâ hep itdiler nâsdan hereb" (Doğan, 2013, s. 300), "Dünyada şan ve şöhrete aldanıp kaldım, bu devirde evliyalar insanlardan hep kaçtılar."

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te şöhret isim kökünden "şöhretli, şöhretlilik, şöhretsiz, şöhretsizlik" sözcüklerinin türetildiği, ayrıca "şöhret sahibi, yalancı şöhret" gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte "şöhret bulmak, şöhret kapısı açılmak, şöhret salmak, şöhreti dünyayı tutmak" deyimlerinde "şöhret afettir" atasözünde şöhret sözcüğünün kullanımı mevcuttur.

Bu bilgiler çerçevesinde 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı eserlerinde örneklerine rastlayabildiğimiz Arapça kökenli şöhret sözcüğü Türk dilinde yazılı ve sözlü olarak dil malzemesi hâline gelmiş ve kendisi için geniş bir kullanım alanı oluşturmuştur. Birleşik sözcük, deyim ve atasözü oluşturabilecek kadar Türk dili ve kültürünün bir parçası olmuştur.

Türk diline Arapçadan geçen şöhret sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı "çav" dır. Çav, Atebetü'l-Hakâyık'ta atan sözcüğünün bulunduğu 165. dizede satır altında çav biçimiyle geçmektedir: "köni bol könilik kıl atan (=çav) köni" (AH: 165), "Doğru ol, doğruluk yap ve adın [sanın] doğruya çıksın."

Çav sözcüğünün Türk edebiyatındaki ilk örneklerinden birisi Uybat III Yazıtında geçen "ârdâm üçin mân öltim çav çab qop..." (Kormuşin, 2017, s. S. 133), "kahramanlık uğruna şan, şöhreti bırakıp ben öldüm" cümlesindeki çab ile Kutadgu Bilig'de geçen "bu çav birle atıng yağıldı köre / beğük belgü boldı kişiler ara" (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 684-685), "bu şöhret ile adın yayıldı, bütün insanlar arasında belirti oldu" beyitindeki çav sözcükleridir. Bu cümlelerde tanıklanabildiğimiz çav sözcüğünü yaklaşık beş yüz yıl sonra 1580 yılında Amasyalı Deşişî Mehmet Efendi'nin Mısır Beylerbeyi Hasan Paşa adına düzenlediği et-Tuhfetü's-Seniyye adlı Farsçadan Türkçeye sözlük niteliği taşıyan eserinde "çav: (چاو): Nesne söylenip şöhret bulmak. Türkiide müstameldir" (TDK, 2009c, s. 841) ifadesiyle görebilmekteyiz.

Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde (TDK, 2009a, s. 63) ve Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009b, s. 1093) çav sözcüğünün madde başı olarak kullanıldığı; Güncel Türkçe Sözlük'te de "ses, ün, haber" (TDK, 2010, s. 506) anlamıyla bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüzde şöhret ile çav sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa şöhret sözcüğünün belirgin bir şekilde tercih edildiğini söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında başta Yenisey Yazıtları olmak üzere Kutadgu Bilig ve bilhassa Atebetü'l-Hakayık referans gösterilerek Arapça kökenli şöhret yerine Türkçe çav sözcüğü kullanılabilir. Böylece 16.-17. yüzyıla kadar Türk edebiyatının yazılı ve sözlü ürünlerinde dil malzemesi olarak kullanılan fakat Arapça şân, şöhret Farsça nâm gibi muadilleri karşısında unutulmuş çav sözcüğünü yaygın hâle getirmiş oluruz.

4.19. Gazap et-/eyle- → Buş-

"Kızgınlık, öfke" anlamında Arapça ğ-d-b sülasi masdarından gağaba fiilinin fa'al babında çekime tabi tutulmasıyla "kızdı, öfkeleni" anlamına gelen gağab/gažab sözcüğü elde edilmiştir (Nişanyan,

2022, s. 307). Arapça kökenli *gazab* isim köküne Türkçe *et-/eyle-* fiilinin dahil edilmesiyle oluşturulan *gazap et-/eyle-* birleşik fiili Türk dilinin söz varlığı içine dahil olmuştur.

Gazab sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “öfke, kızgınlık, hiddet” (TDK, 2010, s. 908), “kızgınlık, öfke, hiddet, şiddet” (MEB, 1996, s. 961), “aşırı hiddet, intikam alma duygusu ile karışık öfke, kızgınlık, hışım” (Ayverdi, 2016, s. 404), “öfke, hiddet, kızma, kızgınlık” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 967), “dargınlık, darılma; kızgınlık, kızma” (Muallim Nâcî, 2021, s. 181), “darılmak, hışma gelmek, gücenmek” (Redhouse, 2016, s. 113), “hışım etmek ve kakımak” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 688).

Gazap isim tabanı *et-/eyle-* fiili ile hareket bildirme niteliği kazanmış ve Türk edebiyatında *gazab ét-*, *gazab eyle-* şeklinde yardımcı eylemle yapılan birleşik fiil tarzında tespit edilmiştir:

Ğazab ét-/eyle- fiili 14. yüzyıl şairlerinden Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserinde şu beyitte tespit edilmiştir: “Ululuk gerekse olma bî-edeb / Kim edepsüzlere éder Hâk ğazab” (Ünver, 1983, s. 188), “Büyüklik gerekse edepsiz olma, çünkü Allah edepsizlere hiddetlendir, öfkelenir.”, 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde şöyledir: “Ğazab étse o pehlüvân-ı cihân / Gözleri kan-ıla tölardı hemân” (Üstün, 2014, s. 372), “O yiğit hiddetlense, hemen gözleri kanla dolardı.”, *Ğazab ét-/eyle-* fiili 16. yüzyılda Fuzûlî Divanında şu örnekte görülmüştür: “Cevr érür ‘âdet ğazab vâkti nédür ‘illet bu kim / Cevrin az eyler başa ol mâh çün eyler ğazab” (Üstün, 2020, s. 299), “Öfke zamanında eziyet etmek gelenektendir. Bu nasıl bir sıkıntı halidir ki o ay yüzlü güzel hiddetlendiğinde bana eziyetini azaltıyor.” Yine 16. yüzyıl şairlerinden Mostarlı Ziyâî'nin Divanında geçen “Nîm-hâb olmasa o çeşm-i siyâh / Ğazab itmezdi böyle ‘âlemde” (Gürgendereli, 2017, s. S. 202), “O siyah gözlü sevgili yarı uykulu (mahmur) olmasa insanların içinde bana böyle hiddetlenmezdi.” beyitinde tespit edilmiştir. 16. yüzyılın en önemli tarihçi, edebiyatçı ve bürokratlarından birisi olan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevisinde *ğazab ét-/eyle-* fiili şu örnekte kullanılmıştır: “Göricek anı hemân itdi ğazab / Didi kimsin ne durur sana taleb” (Aksoyak, 2018, s. 103), “Onu görünce hemen hiddetlendi, dedi sen kimsin [sana] bu talep nedir?”, 17. yüzyılın önemli mesnevi şairlerinden Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-Ebkâr* adlı mesnevisinde *ğazab ét-/eyle-* fiili şu örnekte mevcuttur: “Göricek Hâkim anı itdi ğazab / Didi kârın ne dükân içre bu şeb” (Yelten, 2017, s. 113), “Hakim onu görünce hiddetlendi ve ‘bu gece dükkan içinde senin elde ettiğin şey nedir?’ dedi.”, Vücûdî'nin *Hayâl u Yâr* adlı mesnevisinde “Ğazab itdi kaşın gözün çatdı / Kâse-i zehri kâseye katdı” (Aydemir, 2017, s. 160), “Kaşını gözünü çattı, hiddetlendi, zehir dolu kaseyi kaseye kattı.” 19. yüzyıl şairlerinden Kuddûsî Divanında ise şu örnektedir: “Ger ğazab eylerse kalmaz anda asla ‘akl u dîn / Bî-vefâ vü ‘akl u hem bî-dîn ü bî-îmâna yuf” (Doğan, 2013, s. 164), “Eğer hiddetlenirse onda asla akıl ve din kalmaz, vefasız ve akılsız hem de dinsiz ve imansız yuh olsun!”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *gazap* isim kökünden “gazaplandırma/mak, gazaplanma/mak, gazaplı, gazapsız” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “gazaba gelmek, gazaba uğramak, gazabını yenmek” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *gazap* sözcüğünün herhangi bir deyim ve atasözünde kullanımı tespit edilememiştir.

Bu bilgiler çerçevesinde 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatı eserlerinde kullanılan Arapça kökenli *gazab* isim tabanı Türkçe *ét-/eyle-* fiilini alarak iş, oluş, hareket bildirme işleviyle Türk dilinde yazılı ve sözlü olarak dil malzemesi haline gelmiştir. Zaman içerisinde birleşik sözcük oluşturabilecek seviyede Türk dili ve kültürüne mal olmuştur.

Ğazab ét-/eyle- sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı *buş-* fiilidir. *Buş-* fiili Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde 52. dizede geçmektedir: “velikin buşarda şera arslanı” (AH: 52), “Fakat hiddetlendiği zaman Şera arslanı kesilir.”

Buş- fiilinin Türk edebiyatındaki en eski örneklerinden birisine Kutadgu Bilig'de “bu ay toldı aydı ay ilig kutı / negüke buşar erki toldı otr” (Yusuf Has Hacib, 2008, s. 190-191), “Ay Toldı dedi ki: Ey devletli hükümdar, acaba neye hiddet buyruldu da böyle ateş kesildin?” beytinde rastlanırken Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf u Zelîhâ* Mesnevisinde de şu örnekte tespit edilmiştir: “Yûsuf'a Zelîhâ kaçır şol-dem buşar / Yûsuf'uş kuşağını şol-dem şeşer” (Taş, 2019, s. 194), “Zeliha Yusuf'a kızdı, hemen hiddetlendi, o anda Yusuf'un kuşağını çözdü.” *Buş-* fiili Yunus Emre Divanında “İnileyin eydürisem gel boynunda borç kalmasun / Kakır söger buşar bana eydür ki ey Hakk'ı görmez” (Tatçı, 1991, s. 98),

“Eğer inleyerek (sızlanarak) söylersem gel boynunda borç kalmasın, öfkelenir, söver, hiddetlenir bana der ki ey Tanrı'yı görmez (bilmez).” beytinde görmek mümkündür. Bu cümlelerde tanımlayabildiğimiz *buş-* fiilini Kutadgu Bilig'den yaklaşık 6 (altı) yüzyıl sonra 16. yüzyıl şairlerinden Diyarbakırlı Şerifi'nin *Şehnâme Tercümesi* adlı eserinde “‘Acedür bu evi düzüp koşarsın / Ol eve burtarıp yüzüñ buşarsın” (Kültürel vd, 1999, s. 525), “Bu evi düzüp tanzim etmen o eve yüzünü buruşturup öfkelenmen şaşırıktır.” beytiyle görebilmekteyiz.

Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde (TDK, 2009a, s. 53) madde başı olarak kullanılan *buş-* fiiline Güncel Türkçe Sözlük'te rastlanmamıştır. Günümüz Türkçesi için *gazap et-/eyle-* ile *buş-* fiilleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa *gazap et-/eyle-*, *gazaplan-* fiilinin tercih edildiğini hatta Türkçe kullanma hassasiyeti çerçevesinde *öfkelen-* fiilinin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'tan hareketle Arapça kökenli karma kelime olan *gazap et-/eyle-* ya da *gazaplan-* fiillerinin yerine her ne kadar Türkçe kökenli *öfkelen-* fiili kullanılsa da Türkçe *buş-* fiili de tercih edilerek 16. yüzyılda kullanım örneğine rastlanan bu fiilin unutulmuş durumdan yaygın hâle getirilme işlemi böylece gerçekleşmiş olur.

4.20. Hediye → Bölek

“Yol için kesilen kurban, uğurluk, yolluk, her çeşit armağan” anlamına gelen *hediye* sözcüğü Arapça kökenlidir. Bu sözcük Arapça *hadā* هَدَا “yol gösterdi” fiilinin fa'ile(t) vezninde çekimiyle oluşturulmuştur (Nişanyan, 2022, s. 355). Tarihteki en eski kullanımlarından birine *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eserde *hedye* şeklinde rastlamak mümkündür: “sağa hedye kıldım bu taşuk sözüm / mağa hedye kılsu du'a tip sini” (Yükneki, 2006, s. 78), “Sen de bana dua hediye edersin düşüncesiyle bu seçkin sözlerimi sana hediye ettim.”

Hediye sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “armağan” (TDK, 2010, s. 1079), “hoşa gitmek, gönül almak, memnuniyeti göstermek için birine verilen nesne, armağan” (MEB, 1996, s. 1216), “sevgi ve saygı ifadesi olarak karşılıksız verilen şey, armağan” (Ayverdi, 2016, s. 493), “armağan, pîşkeş” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1507), “armağan, tuhfe, kıymet” (Muallim Nâci, 2021, s. 230), “armağan, peşkeş” (Redhouse, 2016, s. 141), “bi'l-feth ve'l-kesr ve bi-teşdidî'l-ya'i'l-meftuha. Atıyye. Cem'i hedâyâ gelir.” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 1107).

İlk kullanım örneklerinden birini *Atebetü'l-Hakâyık*'ta *hedye* şeklinde gördüğümüz *hediye* sözcüğü 14. yüzyılda Ahmedî Divanında şu beyitte tespit edilmiştir: “Dünyâ nedür ki yâre anı tuhfe ilteler / Ma'şûka cân hediyye iletmek hakîr ola” (Akdoğan, ?, s. 236), “Dünya nedir ki onu sevgiliye hediye etsinler, sevgiliye can hediye etmek [bile] değersiz bir şeydir.”, Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelihâ* mesnevisinde *hediye* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Ol bahârûñ çiçeklerin direlüm / dil ü câna hediyyeler vérelüm” (Üstün, 2014, s. 604), “O baharın çiçeklerini toplayalım, sevgiliye hediyeler verelim.”, Bâkî Divanında *hediye*nin çoğulu olan *hedâyâ* sözcüğü şu örnekte görülmüştür: “Şol kadar irdi hedâyâ şeref-i medhûñle / Ki benân-ı kalemüm oldı ser-â-ser hâtem” (Küçük, 2019, s. 47), “Seni övmenin şerefiyle o kadar çok hediye ulaştı ki kalemimin ucu baştan başa mühür oldu.” 16. yüzyıl klasik edebiyatın bir başka şairi Edincikli Ravzî divanında *hediye* sözcüğünü şöyle kullanmıştır: “Tuhfesi mûruñ Süleymân'a olur ricl-i cerâd / Ben saña itdüm hediyye şî'r-i bî-hemtâ-yı cev” (Akdoğan, 2017, s. 55), “Karıncanın Süleyman'a hediyesi çekirge ayağı olur, ben sana yeryüzünün eşsiz şiiirini hediye ettim.” Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-Ebkâr* adlı mesnevisinde *hediye* sözcüğü şu örnekte mevcuttur: “Hiç bunun gibi hediyye olmaz / Böyle şahane 'atıyye olmaz” (Yelten, 2017, s. 134), “Böyle şahane hediye olmaz, hiç bunun gibi hediye görülmemiştir.”, 18. yüzyılda *hediye* sözcüğü Nedîm Divanında şöyle kullanılmıştır: “Encüm degül felekte kazâ bîkr-i fikrüm / Her şeb hediyye bir tutuk-ı zer-nişân vérür” (Macit, 2016, s. 37), “Yeni (taze) fikrimin ortaya çıkmasına gökyüzünde yıldızlar sebep değildir, her gece altınla işlenmiş örtü (peçe) [bana] hediye verir.” 19. yüzyıl klasik edebiyat şairlerimizden Meşhûrî *hediye* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “Alıp mülk-i maârifden getirdim nezd-i ihvâna / Hediyye bir niçe kâlâ-yı vâlâ-yı mülûkâne” (Aydemir vd, 2017, s. 11), “İlim, irfan diyarından dostların huzuruna çokça muhteşem kumaşları hediye [olarak] alıp getirdim.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *hediye* isim kökünden “hediyelik” sözcüğünün türetildiği, ayrıca “hediye çeki, hediye kuponu, bayram hediyesi, hediye etmek” gibi kalıp ve birleşik sözcüklerin

oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *hediye* sözcüğünün herhangi bir deyim ve atasözünde kullanımı tespit edilememiştir.

Tüm bu veriler dahilinde en eski düzeyde ilk kullanımlarından birine Atebetü'l-Hakâyık'ta rastlayabildiğimiz Arapça kökenli *hediye* sözcüğü ilgili yüzyıldan günümüze uzanan süreçte kendisi için geniş bir kullanım alanı oluşturmuş ve Türk dilinde yazılı ve sözlü dil malzemesi haline gelmiştir.

Türk diline Arapçadan geçen *hediye* sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “bölek”tir. *Bölek*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde 79. dizede geçmektedir: “bölek ıddım anı şahımka men ök / havadarlığımı tükel bilsü tip (AH: 79-80), “Bağlılığımı tam olarak bilsin diye ben onu şâhıma hediye gönderdim.”

Bölek sözcüğüne Türk edebiyatında Atebetü'l-Hakâyık'tan sonra Kıyasü'l-Enbiyâ'da “ey Muhammed halk arasında resm bar, dost dostka sefer kılip yanar bolsa bir hediye ya'nî böleg ala barurlar. Bu kün biziñ hazretimizga sefer kıldıñ ümmetleriñga alu bargıl. İlähî né böleg élteyin.” (Ata, 2019, s. 404), “Ey Muhammed! Halk arasında bir âdet var, dost dostu ziyaret edip dönecek olsa bir hediye olarak ayrılırlar. [Sen de] bu gün bizim huzurumuza ziyaret için geldin, ümmetlerine [hediye] olarak [buradan] git. Ey Allah'ım! Ne hediye iletelim (götüreyim)?” ifadesiyle de rastlanmıştır. Ayrıca Şiban Han Divanında *bölük* anlamına gelecek şekilde “Mushafnıñ halâvetin kim ki körer bu devr ara / Canın fidâ kılsın kişi hâl hat bölekleri” (Karasoy, 1998, s. 281) beytinde tespit edilmiştir.

Osmaniye yöresinde “hediye” anlamında kullanılan *bölek* (TDK, 2009b, s. 768) sözcüğü Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü'nde madde başı olarak kullanılırken Güncel Türkçe Sözlük'te varlığına rastlanmamıştır. Günümüzde *hediye* ile *bölek* sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından mukayese edilecek olursa *hediye* sözcüğünün tamamen kullanımda olduğunu söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında Atebetü'l-Hakâyık referans gösterilerek Arapça kökenli *hediye* yerine -her ne kadar *armağan* sözcüğü tercih edilse de- Türkçe *bölek* sözcüğü kullanılabilir. Böylece gerek Batı Türkçesinde gerek Doğu Türkçesinde izlerine rastlanan *bölek* sözcüğü yaygın hâle getirilmiş olur.

4.21. Mal → Tavar > Davar

Arapça kökenli “menkul varlık, davar, zenginlik, servet” anlamına gelen *mâl* sözcüğü Arapça *m-w-l* sülasi mastardan gelen *mawâli* “sahip olunanlar, yönetilenler” sözcüğünün fa'l vezninde çekimiyle oluşturulmuştur (Nişanyan, 2022, s. 554). Tarihteki en eski kullanımlarından birine *Kutadgu Bilig*'de geçen “kamuğ erdem öğret oğulka tükel / Ol erdem bile bu tire birge mal” (Yusuf Has Hacib, 2008, 774-775), “Oğula bütün erdemleri tam olarak öğret, o bu erdemlerle ileride mal sahibi olur.” beytinde rastlamak mümkündür.

Mal sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “bir kimsenin, bir tüzel kişinin mülkiyeti altında bulunan taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü” (TDK, 2010, s. 1614), “bir kimsenin mülkiyeti altında bulunan taşınabilir veya taşınmaz eşya, mülk, varlık, servet” (MEB, 1996, s. 1891), “bir kimse veya kurumun mülkiyetinde bulunan taşınır, taşınmaz, her çeşit değerli ve gerekli şey, mülk, irat, varlık, servet” (Ayverdi, 2016, s. 765), “tasarruf olunan kıymetli ve lüzumlu şey, taht-ı tasarrufta bulunan akçe ve eşya ve hayvanat ve irat vesâire, var, varlık, servet” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1659), “kıymettar şey, insanın taht-ı tasarrufunda bulunan eşya. Fıkıhta ‘tab’-ı insânî mâil olup da vakt-i hâcet için iddihâr olunabilen şey’ diye tarif olunmuştur.” (Muallim Nâcî, 2021, s. 393), “Meşhurdur, Arabîdir ve hâ-i mu'cemenin fethi ve yâ-i tahtâniyyenin sükûnu ahirde râ-i mühmele ile hayrdır. Farisîsi Arabî olup Türkî'de müstamel olduğu gibi Farisî'de dahi yine mâl diye istimali şâyi'dir.” (Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 475-476), “akçe ve tasarrufta olan eşyâ-yı sâire” (Redhouse, 2016, s. 245), “her nesne ki kıymet ıssı ola yani zî-kıymet ola. Cem'i emvâl ve tasgiri müveyl gelir.” (Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, 2017, s. 872).

İlk kullanım örneklerinden birine *Kutadgu Bilig*'de şahitlik ettiğimiz *mâl* sözcüğü Yunus Emre Divanında şöyledir: “Derviş olan kişilerün miskînlîkdür ser-mâyesi / Miskînlîkten özge bize mâl u mülk ü şâr gerekmez” (Tatçı, 1991, s. 102), “Derviş olanların sermayesi miskînlîktir (bir kulun gerçek zengin olarak Allah'ın olduğunu ve kulun mutlak ihtiyaç içinde bulunduğunu bilmesidir), miskînlîkten başka bize mal, mülk gerekmez.” Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *mâl* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Gitdi mâl ü cemâli 'ışk-ıçün / Nakşa érdi kemâli 'ışk-ıçün” (Üstün, 2014, s.

644), “Bütün variyeti, serveti ve güzelliği aşk için yok oldu, [yine] aşk uğruna olgunluğu da azaldı.”, 16. yüzyılın üstat şairlerinden Zâtî divanında *mâl* sözcüğünü şöyle kullanmıştır: “Halkuñ kimisi mâl u kimisi câh ister / Mülk-i cihân içinde Zâtî du ‘âna kâni” (Kurtoğlu, 2017, s. 132), “Halkın kimisi mal, mülk, servet kimisi makam, mevki ister; Dünya mülkü içinde Zâtî senin duan ile yetinir.”, Nefî Divanında şöyle tespit edilmiştir: “Tîşe-i fikr ile bir kân-ı güher buldum ben / Ki değer her güheri nice cihân mâl ü menâl” (Akkuş, 1993, s. 167), “Fikir baltası ile her bir mücevheri birçok dünya malına (variyetine) degecek bir mücevher madeni buldum.” 18. yüzyılda *mâl* sözcüğü Nedîm Divanında şöyle kullanılmıştır: “Fedâ bu ni‘met ü ihsânuña çi cân u çi dil / Fedâ bu luğf-ı firâvânuña çi câh u çi mâl” (Macit, 2016, s. 54), “Senin yardım ve iyiliklerin için her şey feda olsun ne can ne gönül; Senin aşırı iyiliklerine makam mevki, mal servet feda olsun.” 19. yüzyılın üç kadın şairinden biri olan Şeref Hanım divanında *mâl* sözcüğünü şu ifadesinde kullanmıştır: “Dil ne cem‘iyyet-i mâl ü heves-i câh bilür / Yârdan gayri ne bir matlab u dil-hâh bilür” (Arslan, 2018b, s. 159), “Gönül ne servet biriktirmesini ne de makam hevesini bilir, Sevgiliden başka ne bir talebi ne de gönlünün arzu ettiği bir şey vardır.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *mal* isim kökünden “malca, malcı, malcılık” sözcüğünün türetildiği, ayrıca “mal beyanı, mal mülk, mal canlısı, dünya malı, yerli malı vs.” kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *mal* sözcüğünün “yangından mal kaçırmak, mal bulmuş Mağribî, mal kaldırmak, mal kapatmak, mal meydanda vs.” deyimlerinde ve “ağanın malı çıkar uşağın canı, ağlayanın malı gülene hayretmez, baba malı tez tükenir evlat gerek kazana, cana gelecek mala gelsin, çok söz yalansız çok mal haramsız olmaz” atasözlerinde kullanımı tespit edilmiştir.

Bu bilgiler çerçevesinde ilk kullanımlarından birini Kutadgu Bilig'de gördüğümüz Arapça kökenli *mal* sözcüğü zaman içerisinde Türk yazı ve sözlü dilinde geniş bir kullanım alanına yayılmış ve Türk dilinin söz varlığı içerisinde kendisine muazzam bir yer edinmiştir.

Mal sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “tavar”dır. *Tavar*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 7 (yedi) yerde 127, 185, 188, 261, 285, 287, 299. dizelerde geçmektedir: “tavar asğı ne ol barur sen yalıñ” (AH: 287), “Malın faydası nedir ki kendin çıplak gidersin.”

Tavar sözcüğünü Türk edebiyatında ilk olarak *tabar* şeklinde Şine-Usu Yazıtında görmek mümkündür: “(a)nta ötrü : türğ(i)ş : k(a)rl(u)k(i)ğ : t(a)b(a)rın : (a)l(i)p : (e)bin : yulıp : b(a)rm(i)ş : (e)b(i)me : tüş[m(i)ş]” (Orkun, 1987, s. 176), “Ondan ötürü Türgiş-Karlukların davarlarını (mallarını) alıp evlerini yağma edip varmış evime düşmüş.” *Tavar* sözcüğü t > d değişimiyle Türkiye Türkçesinde *davar* biçiminde ve “koyun veya keçi; koyun veya keçi sürüsü” anlamında kullanılmaktadır: “Hayvânât-ı Sâ'ime: Senenin kısım-ı a'zamını kırlarda, yaylalarda sütü yahut semeni için otlatılan davar, deve, sığır hayvanlarına derler.” (Üstün, 2023b, s. 113), “Çayıra başıboş bırakılan hayvanlar: Senenin büyük kısmında kırlarda yaylalarda sütü ya da [nakdî] değeri için otlatılan koyun-keçi, deve, sığır hayvanına derler.”

Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde (TDK, 2009a, s. 217) ve Derleme Sözlüğü'nde (TDK, 2009b, s. 1378-3847) *tavar/davar* sözcüğünün madde başı olarak kullanıldığı; Güncel Türkçe Sözlük'te de “koyun ve keçiye verilen ortak ad; koyun keçi sürüsü” (TDK, 2010, s. 598) anlamıyla bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüzde *mal* ile *tavar/davar* sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa *mal* sözcüğünün belirgin bir şekilde tercih edildiğini; *tavar/davar* sözcüğünün anlam daralmasına uğrayarak daha çok *koyun ve keçi*; *koyun ve keçi sürüsü* anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında başta *Eski Türk Yazıtları* olmak üzere *Kutadgu Bilig* ve özellikle *Atebetü'l-Hakâyık* referans gösterilerek Arapça kökenli *mal* yerine Türkçe *tavar/davar* sözcüğü kullanılabilir. Böylece ilk Türkçe belgelerden itibaren Türk edebiyatının dil malzemesi olan *tavar/davar* sözcüğü anlam daralmasından kurtulup asıl anlamıyla birlikte yeniden yaygınlık kazanmış olacaktır.

4.22. Elbise → Ton > Don

Elbise, Arapça kökenli *giysi* anlamına gelen *libas* sözcüğünün ef' ile(t) veznindeki çoğul çekimidir ve *giysiler* anlamına gelmektedir (Nişanyan, 2022, s. 243). Elbise sözcüğü çoğul anlam taşımaya rağmen Türkiye Türkçesinde zamanla tekil nesnenin karşılığı olmuştur. Bu anlam özelliği son dönem sözlükleriyle eski dönem sözlüklerin mukayese edilmesiyle daha net bir şekilde görülmektedir.

Elbise sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “giysi” (TDK, 2010, s. 780), “çamaşırın üstüne giyilen her türlü dış giyecek, esvap” (MEB, 1996, s. 817), “çamaşır üstüne giyilen dış giyeceği, giysi, libas, esvap” (Ayverdi, 2016, s. 336), “libas” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 153), “libâs’ın cemi” (Muallim Nâcî, 2021, s. 137), “libaslar, siyâblar, câmeler, robalar” (Redhouse, 2016, s. 84).

Türk edebiyatı eserlerinde *elbise* sözcüğü tekil anlamı karşılamak üzere *libâs* şeklinde kullanılmıştır. *Libâs* sözcüğünü Atebetü'l-Hakâyık'tan itibaren tanımlamak mümkündür: “tekebbür libasın keğip tap salın” (Yüknekî, 2006, s. 62), “Kibir libasını giydin ise derhal çıkar.”, *libas* sözcüğü 14. yüzyılda Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserinde şu beyitte tespit edilmiştir: “Uğradı bir halka anda bî-kıyâs / Cümle ‘uryân birisinde yok libâs” (Ünver, 1983, s. 144), “Orada kıyas edilemeyecek bir halka yolu düştü, oradakilerin hepsi çıplaktı ve hiçbirinin üstünde elbise yoktu.”, 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde şöyledir: “Bunca zeyn ü libâs ü ‘izzet-ile / Neden ağlarsın âh ü rikât-ile” (Üstün, 2014, s. 506), “Bu kadar süs, elbise ve yücelikle neden hâlâ âh çekip acıklı bir şekilde ağlıyorsun”, Fuzûlî Divanında *libâs* sözcüğü şöyle kullanılmıştır: “Ey Fuzûlî ger saña cem ‘iyyet-i dildür murâd / Saltanat esbâbı egnimde libâs-ı faqr bes” (Üstün, 2020, s. 365), “Ey Fuzuli, eğer senin için gönül bütünlüğü istek ise saltanat sebebi olarak omzumdaki yoksulluk elbisesi yeter.” 17. yüzyılda Mezâkî divanında *libâs* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “Cihânuñ varlığı bir câme-i şîhhat imiş ancak / Libâs-ı âfiyetden nâgehân ‘ür olmasun kimse” (Mermer, 1991, s. 534), “Dünyanın varlığı ancak bir sağlık elbisesi imiş, hiç kimse bu sağlık elbisesinden ansızın çıplak kalmasın.”, 18. yüzyılda *libâs* sözcüğü Şeyh Gâlib Divanında şöyle kullanılmıştır: “Harîr-i şu'leye tebdil edip libâs-ı teni / Fenâda anladı zevk-i hulûd pervâne” (Kalkışım, 1994, s. 406), “Ten elbisesi harareti ateşe dönüşünce, pervane sonsuz zevki yok olmada anladı.”, Kuddûsî Divanında *libâs* sözcüğü şu beyittedir: “‘İzzet ü şöhret libâsın giydi nefsim bir zemân / Hâk-i zilletde bugün meftûn iden ‘ışkdır meni” (Doğan, 2013, s. 413), “Bir zamanlar nefsim izzet ve şeref elbisesini giydi, beni bugün toprağın alçaklığına tutkun eden aşkıdır.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *elbise* isim kökünden “elbiseli, elbiselik, elbisesiz, elbisesizlik” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “elbise dolabı, elbise askısı, resmî elbise, takım elbise, anne elbisesi, transparan elbise vs.” kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *elbise* sözcüğü ile oluşturulmuş herhangi bir deyim ve atasözü tespit edilememiştir.

Tüm bu veriler etrafında bir değerlendirme yapacak olursak ilk kullanımlarından birini Atebetü'l-Hakâyık'ta *libas* şeklinde tespit edebildiğimiz *elbise* sözcüğü Türkiye Türkçesinde çoğul anlamı değil tekil anlamı barındıracak şekilde kullanılmıştır. Gerek *libas* gerek *elbise* sözcüğü sahip olduğu biçim ve anlam özellikleriyle Türk dili, edebiyatı ve kültürü içerisinde yaygın bir kullanım alanına erişmiştir.

Libâs/elbise sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “ton”dur. *Ton*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 4 (dört) yerde 167, 168, 168, 297. dizelerde geçmektedir: “keğim ton talusu könilik tonı” (AH: 168), “Elbiselerin en iyisi doğruluk elbisesidir.”

Ton sözcüğünü Türk edebiyatında ilk olarak Kül Tigin Yazıtı doğu yüzü 26. satırda görmek mümkündür: “n(e)ñ yıls(ı)g : bod(u)nka : ol(u)rm(a)d(ı)m : içre : (a)şs(ı)z : t(a)şra : tons(u)z y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k : bod(u)nta : üze ol(u)rt(u)m” (Tekin, 2020, s. 30), “Hiç de zengin ve refah içinde olan bir halka hükümdar olmadım, karnı aç sırtı çıplak (elbisesiz) yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum.” 14. yüzyılda Şeyyâd Hamza tarafından Batı Türkçesiyle yazılan *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *ton* sözcüğünün kullanımını “Turu gelür Yûsuf’ı öper kıcar / Üç yüz altmış ton aña keser biçer” (Taş, 2019, s. 170), “Kalkıp geldi, Yusuf’u öptü kucakladı; ona üç yüz altmış giyecek (elbise) ölçüp biçti” beytinde görebilmekteyiz. 16. Yüzyılda klasik dönem Çağatay Türkçesiyle Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahanî tarafından kaleme alınmış olan *Sifâtu'l-Haremeyn* adlı eserde *ton* sözcüğü şu örnekte geçmektedir: “Kiydi çün ihrâm tonun ol imâm / Tâbi’ aña boldı halâyık tamâm” (Demir, 2005, s. 111), “O imam ihram elbisesini giydiğinde oradaki herkes tamamıyla ona tabi oldu (uydu).” *Ton* sözcüğünü *elbise*, *giysi* anlamında 19. yüzyılda Dadaloğlu'nun *Turnam Gelir Katar Katar* şiirinde geçen “Kır atın sarı donlusu / Yiğidin gözü kanlısı / Güzelin göğsü benlisi / O da Aydın ilind’olur” (Aytaş, 2003, s. 24) dörtlüğünde tespit etmek mümkündür. *Ton* sözcüğü Türkiye Türkçesinde t > d değişimiyle *don* biçiminde; *giysi* ve *vücutun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi*, *külot* şeklinde iki anlamda kullanılmaktadır. *Giysi* anlamı daha çok halk ağzında kalırken *iç çamaşırı*, *külot* anlamı

yaygınlık kazanmıştır. Hüseyin Atmaca'nın *Köy Enstitüsünden Parlamento'ya Bir Köy Çocuğunun Serüveni* adlı eserinde geçen “kaput bezleri çocuklara don, iç çamaşırı yapıldı” (Atmaca, 2009, s. 84) cümlesi bu durumu örneklemektedir. Bu da *ton/don* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğradığını göstermektedir.

Ton/don sözcüğünün Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde “elbise” ve “renk” (TDK, 2009a, s. 222) anlamlarında; Derleme Sözlüğü'nde “çamaşır”, “kıyafet, biçim”, “gelin elbisesi, kadın elbisesi”, “pantolon”, “şalvar”, “beyaz pijama” “tavukların ayağına işaret olarak bağlanan bez” ve “saman taşımak için kağnıların yanına konulan yün örtü” (TDK, 2009b, s. 1557) anlamlarını içerecek şekilde madde başı olarak kullanıldığı; Güncel Türkçe Sözlük'te de “giysi” ve “iç çamaşırı, külot” (TDK, 2010, s. 703) anlamlarında bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüzde *elbise* ile *ton/don* sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa *elbise* sözcüğünün kullanım ve yaygınlık alanının çok daha geniş olduğunu; *ton/don* sözcüğünün anlam daralmasına uğrayarak *iç çamaşırı, külot* anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında başta Eski Türk Yazıtları olmak üzere Atebetü'l-Hakâyik temel alınarak Arapça kökenli *elbise* yerine -her ne kadar *giyecek* sözcüğü türetilmiş olsa da- Türkçe *ton/don* sözcüğü kullanılabilir. Böylece Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren hem Batı Türkçesinin hem de Doğu Türkçesinin söz varlığı içinde bulunan *ton/don* sözcüğü anlam daralmasından kurtulup asıl anlamıyla birlikte yeniden yaygınlık kazanmış olacaktır.

4.23. Tam → Tükel

Arapça sülasi master olan *t-m-m* kökünden gelen “bütün” anlamındaki *tam* sözcüğü *temâm* kelimesinin ism-i fâili olup fâ'il vezninde tâimim biçimine eriştikten sonra mimlerin birbiri içine girmesiyle *tâmm* olarak kullanılmaktadır.

Tam sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “eksiksiz, kesintisiz, bütün, tüm” (TDK, 2010, s. 2256), “bütün, eksiksiz, noksansız, kusursuz, mükemmel” (MEB, 1996, s. 2746), “gerekli her şeyi kendisinde bulduran, eksikliği olmayan, tamam, bütün” (Ayverdi, 2016, s. 1197), “bütün, noksansız, eksiksiz, mükemmel, kâmil” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 374), “bütün, noksansız, eksiksiz” (Muallim Nâcî, 2021, s. 688), “nakıs ve eksik olmayan ve her bir cüzü mevcut olan” (Redhouse, 2016, s. 474).

Türk edebiyatının yazılı eserlerinde *tam* sözcüğünü 14. yüzyıldan itibaren tanımlamak mümkündür: 14. yüzyılda Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserinde şu beyitte tespit edilmiştir: “Çünkü Kâdir kudretinde ola tâm / Mâdde vü müddetsüz olur iş temâm” (Ünver, 1983, s. 191), “Her şeye gücü yeten Allah gücünü göstermede tam ve eksiksiz olduğunda madde ve süreye gerek olmadan her iş tamamlanır.”, 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zeliâ* mesnevisinde şöyledir: “Gerçi kim sevmiş-idi anı tamam / İllâ bulmuş degüldi vuşlat-ı tâm” (Üstün, 2014, s. 467), “Her ne kadar kim onu tam olarak sevmiş olsa da tamamıyla ona kavuşmuş değildi.”, 16. yüzyıl şair, mütercim ve yazarlarından Âşık Çelebi'nin divanında *tam* sözcüğü şu beyittir: “Evc-i burc-ı nâzda peydâ olaldan bedr-i tâm / Bildi mâh eksüklüğün bedrün işi oldı temâm” (Kılıç, 2017, s. 94), “Naz burcunun doruklarında dolunay ortaya çıktığından beri ay eksikliğini bildi dolunayın işi tamama erdi.”, 17. yüzyılda Mezâkî Divanında *tam* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Ol şehen-şeh ki idelden sözüme rağbet-i tâm / Rûz u şeb hûş-geh-i pîr ü civândur sülhanüm” (Mermer, 1991, s. 171), “O, şahlar şahı sözüme alaka gösterdiğinden beri gece gündüz sözüm genç ve yaşlılar için akıl yeridir.”, 18. yüzyılda *tam* sözcüğü Şeyh Gâlib Divanında şöyle kullanılmıştır: “Bir subh-ı dem ki deste alıp câm-ı lâ'l-fâm / Sürdüm sevâd-ı maşrık u mağribde hüküm-i tâm” (Kalkışım, 1994, s. 111), “Bir sabah vakti ki kırmızı renkli kadehi (şarap kadehini) ele alıp doğu ve batının her yerinde tam bir hüküm sürdüm.” 19. yüzyılda Kuddûsî Divanında *tam* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Bulamazsañ şeyhi saña benden olsun izn-i tâm / Eyle imdi zikr-i bî-had itme aslâ ihtirâz” (Doğan, 2013, s. 213), “Eğer şeyh bulamazsan benden sana eksiksiz bir izin var, Hiç çekinmeden şimdi Allah'ı sınırsızca zikret!”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *tam* isim kökünden herhangi bir kelime türetimi görülmezken “tam aç, tam altın, tam kafîye, tam sayı, tamtakır, tam tamına, akli tam ayar vs.” kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *tam* sözcüğü ile oluşturulmuş “kelimenin tam anlamıyla, tam adamına çatmak, tam adamını bulmak, tam gelmek, tam üstüne

basamak, tamtakır kuru bakır” deyimlerine rastlanırken bu sözcüğü ihtiva eden herhangi bir atasözü tespit edilememiştir.

Bu bilgiler çerçevesinde 14. yüzyıldan beri Türk edebiyatının yazılı malzemeleri içinde tespit edebildiğimiz *tam* sözcüğü Türkiye Türkçesinde hem kendi hem de bir diğer çekimi olan *tamam* şeklinde kullanılmıştır. Gerek *tam* gerek *tamam* sözcüğü Türk dili, edebiyatı ve kültürü içerisinde birleşik kelime ve deyim oluşturabilecek düzeyde kullanım alanına sahip olmuştur.

Tam sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “tükel”dir. *Tükel*, Atebetü'l-Hakâyık'ta 1 (bir) yerde 80. dizede geçmektedir: “bölek ıddım anı şahımka men ök / havadarlığımın tükel bilsü tip” (AH: 79-80), “Bağlılığımı tam olarak bilsin diye ben onu şâhıma hediye gönderdim.”

Tükel sözcüğünün ilk kullanımlarından birine Uygur döneminde pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde, miladi olarak 15 Şubat 930 tarihinde yazılan *Irk Bitig* adlı fal kitabında rastlamak mümkündür: “Yana kelmiş idişin ayakın esen tükel bulmuş” (Tekin, 2013, s. 23), “Sonra yine gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş.” Bununla birlikte *tam* sözcüğü, *Hüen-tsang Biografisinin Uygurca Tercümesinde* tespit edilmiştir: “tükäl bilgä täñri täñrisi burhan nırwanğa kirü yarlıkadı ärsär, ymä kötmiş izi taķı tükäl bar” (Gabain, 2007, s. 123-124), “Eğer tam hikmet sahibi Tanrılar Tanrısı Buda Nirvana'ya girmeyi emretmişse koyduğu iz henüz bozulmamış bir biçimde duruyor.” 14. yüzyılda Şeyyâd Hamza tarafından Batı Türkçesiyle yazılan Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde *tükel* sözcüğü tonlulaşmaya uğrayarak *dükel* biçiminde mevcuttur: “Dükel yalvardılar meded uma / Yâ resûla'llâh eşiş ol kavuma” (Taş, 2019, s. 218), “Hepsi yardım umarak yalvardılar, ey Allah'ın resulü o kavme yardım et.” Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden olan Kıyasü'l-Enbiyâ'da “Âdem öz ülüşin tükel yedi, Havvâ yarımını yedi, yarımını koydı” (Ata, 2019, s. 54), “Âdem kendi payını tamamen yedi, Havva ise yarısını yedi yarısını bıraktı.” cümlesinde *tükel* sözcüğü mevcuttur. Mustafa Kemal Atatürk'ün Çankaya Köşkü'nde İsveç Veliâhdı Altes Ruvayal için yaptığı konuşmada *tükel* sözcüğünün şu cümlede geçtiği ve Ulu Gazi'nin bu sözcüğü günümüz Türkçesi içinde yaşatmaya çalıştığı görülmektedir: “Altes Ruvayal! Bu gece ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken duygum tükel özgü bir kıvançtır” (Ünalın, 2010, s. 76).

Tükel sözcüğünün Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde *dükel* şeklinde ve “hep, hepsi, bütün, cümle, herkes” (TDK, 2009a, s. 86) anlamında; Derleme Sözlüğü'nde “tam, bütün” (TDK, 2009b, s. 4008) anlamında madde başı olarak kullanıldığı görülürken Güncel Türkçe Sözlük'te ilgili sözcüğe rastlanmamıştır. Günümüzde *tam* ile *tükel/dükel* sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa *tam* sözcüğünün bariz bir üstünlüğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında başta Uygur dönemi yazmaları olmak üzere Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyık temel alınarak Arapça kökenli *tam* yerine -her ne kadar *tüm* sözcüğü kullanılıyor olsa da- Türkçe *tükel/dükel* sözcüğü tercih edilebilir. Böylece Uygur dönemi el yazmalarından itibaren varlığını tanımlamış olduğumuz hem Batı Türkçesinin hem de Doğu Türkçesinin söz varlığı içinde bulunan *tükel/dükel* sözcüğü yaygın hale gelmiş ve Türkiye Türkçesi söz varlığı içerisinde yerini almış olacaktır.

4.24. Pay → Ülüş

“Bölüm, hisse, kısım” anlamına gelen *pay* sözcüğünün Farsça “ayak, kadem, adım, adım=12 inç, hisse, dip, taban, zemin” anlamına gelen *pâ(y)* sözcüğünden alıntı olması muhtemel iken adım'ın ölçü birimi olarak kullanılmasıyla “bölüm, hisse” anlamındaki *pay* sözcüğünün karşılanmasına dönük bilgiler yeterli düzeyde değildir. *Pay* sözcüğünün Kürtçeye *pay* veya *par*; Ermenice, Rusça, Bulgarca, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Uygurca, Türkmençe ve Başkırtçaya *pay*, Yakutçaya *paay*, Yunancaya *páy*, Arapçaya *fey* (=devletin gayrimüslimlerden aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergisi) gibi dillere Farsçadan geçtiği tahmin edilmektedir (Ak Sözlük, 2023, s. 1).

Pay sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “birden fazla kişi arasında bölüşülmüş bir bütünden bu kişilerin her birine düşen bölüm, hisse” (TDK, 2010, s. 1902), “birden fazla kişi arasında bölüşülmüş bir bütünden bu kişilerin her birine düşen kısım, hisse, bölük, parça” (MEB, 1996, s. 2276), “bir bütünden bir kimseye düşen kısım, hisse” (Ayverdi, 2016, s. 982), “sermet, bâhş, bizâ'at, behr, behre, nevâl, nisâb” (Tulum, 2011, s. 1444), “nasip, behre, kısım; kısım, bölük, parça, sehem” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 348), “Arabîsi hâ-i mühmelenin kesri sâd-ı mühmelenin feth ve

teşdidi ahirde hâ-i vakf ile hissedir, Farisîsi bâ-i muvahhidenin fethi hânın sükunu râ-i mühmelenin fethi ahirde hâ ile behredir” (Şeyhülislâm Mehömed Esad Efendi, 1999, s. 539).

Pây sözcüğü Türk edebiyatının yazılı kaynaklarında şu örneklerde tespit edilmiştir. 1476-1517 yılları arasında yaşayan *Benli Hasan* ve *Dilsiz Dânişmend* isimleriyle tanınan Âhî divanında *pay* sözcüğünü şöyle kullanmıştır: “Hûblar bayramlık in‘âm édüp ‘âşıklara / Her güzelden ÂHÎ’nüñ bir bûse düşdi payına” (Kaçalın, ?, s. 49), “Güzeller aşıklara bayramlık verdi, Âhî’nin payına her güzelden bir öpücük düştü.” 15. yüzyıl şairlerinden Hamdullah Hamdî’nin *Yüsuf u Zelihâ* mesnevisinde şu örnekte tespit edilmiştir: “Müjde kim toğdı tâli‘üm ayı / Çıkdı gilden sa‘âdetüm payı” (Üstün, 2014, s. 350), “Müjdeler olsun ki talihimin ayı doğdu, çamurun içinde mutluluğumun payı çıktı.” 16. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Âlî’nin *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevisinde *pay* sözcüğü şu beyitte görülmektedir: “Raşş-ı aklun üç olunca pâyı / Alamaz hân-ı nazardan payı” (Aksoyak, 2018, s. 32), “Akıl atının ayağı üç olunca bakış sofrasından payını alamaz.”, Bâkî Divanında şu beyitte geçmektedir: “Gedâya kısmet-i rûz-i ezelden / Leked-küb-ı melâmetdür degen pây” (Küçük, 2019, s. 423), “Ezel gününün kısmetinden Fakire düşen pay azarlamanın (ayıplamanın) attığı tekmedir.”, 17. yüzyıl Halk şairlerinden Karacaoğlan bir dördlüğünde *pay* kelimesini şu şekilde kullanmıştır: “Karac’oğlan der ki buna ne fayda / Hiç rağbet kalmadı yoksula payda / Bu ayda olmazsa gelecek ayda / On bir ayın birisinde gidelim.” (Dilçin, 1983, s. 306), 18. yüzyılda Kayseri’nin Develi ilçesi Evrek köyünde dünyaya gelen Seyrânî’ye ait bir dördlükte *pay* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: “Nazar eyle otlulu koyağa / Çiçekler boyanmış elvan bayağa / Tevekkel ol baykuş gibi ayağa / Gelir kısmat olan pay gide gide” (Kasır, 1984, s. 85), “Otlulu, sulu vadiye bir bak, çiçekler elvan rengine boyanmış baykuş gibi işleri kendi haline bırak kısmat olan pay gide gide ayağa gelir.”, 19. yüzyıl kadın şairlerinden Şeref Hanım Divanında *pay* sözcüğünü şu beyitte kullanmıştır: “İderken ümmete hisse vire bu merhûma / Şefî‘-i rûz-ı cezâda şefâ‘atinden pay” (Arslan, 2018b, s. 120), “Kıyametten sonra insanların hesaba çekileceği günde şefaataçı olan ümmete şefaata ederken bu merhuma da şefaattinden pay versin.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te *pay* isim kökünden “paydaş, paydaşlı, paydaşlık, paylama/mak, paylanma/paylanmak, paylaşılma/mak, paylaşım, paylaşımçı, paylaşımçılık, paylaşma/paylaşmak, paylaşırılma/mak, paylaşırma/mak, paylatma/mak, paylaş, paylı” sözcükleri türetilirken “payölçer, pay senedi, arslan payı, aşınma payı, kâr payı, sus payı, yıpranma payı, kendi payı vs.” kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *pay* sözcüğü ile oluşturulmuş “ağzının payını almak/vermek, pay biçmek, pay bırakmak, pay çıkarmak, pay vermek, payına düşmek vs.” deyimlerinde; “amcamla dayım hepsinden aldım payım, itin ahmağı baklavadan pay umar, şahin küçük ama payını ele vermez” atasözlerinde tespit edilmiştir.

Tüm bu veriler ışığında yaklaşık 14. yüzyıldan beri Türk edebiyatının söz varlığı içerisinde bulunan *pay* sözcüğü Türk dili, edebiyatı ve kültürü içerisinde bağımsız bir sözcük olarak kullanılmayan yanı sıra birleşik kelime, deyim ve atasözü oluşturabilecek kadar kullanım alanına sahip olmuştur.

Pay sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı “ülüş”dür. *Ülüş*, Atebetü'l-Hakâyık'ta toplamda 3 (üç) dizede geçmektedir. 2 (iki) yerde 243, 244. dizelerde normal şekilde mevcutken 198. dizede satır altına *hayır*, *kısmet* anlamına gelen *önğ* sözcüğünün yerine yazılmıştır: “ülüş boldı malı kişiler ara / bahıl aldı anda ökünçtin ülüş” (AH: 243-244), “Malı başkaları arasında paylaşıldı, hasis olan bunda yalnız pişmanlıktan pay aldı.”

Ülüş sözcüğünün ilk kullanımlarından birini Uygur döneminde Toharca A dilinde (Karaşehir-Koço dilinde) düz yazı ve şiir formunda yazılmış bir drama çalışması (Bakırcı, 2018, s. 10) olan *Maytrisimit* adlı eserde *bölüm*, *kısım* anlamıyla görmek mümkündür: “(mayt)rısimit nom bitigde ... (badarı)ning yağış yağ/// ... baştınkı ülüş tükedi” (Tekin, 2019, s. 62), “Maytrisimit kitabında ... (Badhari)nin kurban sunması (adlı) birinci bölüm bitti.” 14. yüzyılda Kadı Burhaneddin Divanında *ülüş* sözcüğü şu beyitte tespit edilmiştir: “Egerçi ‘âşıkı çoğdur, benüm gibi yoğdur / Ben anı küllî dilerem, ülüş ile nideyüm.” (Ergin, 1980, s. 397), “Ona âşık olan çok olsa bile benim gibisi yoktur, ben onu bütünüyle dilerim, parça parça (kısım kısım) ne yapayım.” Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden olan Kısasü'l-Enbiyâ'da “Kaçan Âdem ol kömeçni yégelü oğradı erse Cebra‘îl keldi ol kömeçni üç ülüş kıldılar éki ülüşni [Âdem]ğa bérdi, bir ülüşni Havvâğa bérdi” (Ata, 2019, s. 54), “Âdem o çöreği yemeye niyetlendiğinde Cebraîl geldi o çöreği üç paya ayırdı, iki payı Âdem’e bir payı Havva’ya verdi.” cümlesinde *ülüş* sözcüğünü görmek mümkündür. 17. yüzyılda Şemsî *Cevâhirü'l-Kelîmât* adlı manzum

sözlük çalışmasında *kısm* sözcüğüne karşılık olarak *ülüş* sözcüğünü kullanmıştır: “kısm قسم [Ar.]: *ülüş*” (TDK, 2009c, s. 4069).

Ülüş sözcüğü, Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü'nde *ülü, üli, üliş, ülüş* şeklinde ve “hisse, pay, kısmet, kısım, bölüm” (TDK, 2009a, s. 235) anlamında yer alırken; Derleme Sözlüğü'nde ilgili sözcüğe rastlanmamıştır. Güncel Türkçe Sözlük'te ise *ülüş* sözcüğü “kesilen hayvanın etinden alınan pay” (TDK, 2010, s. 2445) anlamında madde başı olarak bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi bağlamında *pay* ile *ülüş* sözcükleri kullanım ve yaygınlık açısından mukayese edilecek olursa *pay* sözcüğünün sıkça kullanıldığı, *ülüş* sözcüğünün ise unutulmuş olduğu hatta anlam daralmasına uğradığı görülmektedir. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma denemeleri kapsamında Uygur dönemi el yazmaları, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik ve 17. yüzyıla kadar içerisinde *ülüş* sözcüğünü barındıran Türk edebiyatının nadide eserleri esas tutulmak suretiyle Farsça kökenli *pay* yerine Türkçe *ülüş* sözcüğü kullanılabilir. Bu şekilde Uygur dönemi el yazmalarından itibaren varlığına tanıklık etmiş olduğumuz hem Batı Türkçesinin hem de Doğu Türkçesinin söz varlığı içinde bulunan *ülüş* sözcüğü yaygın hâle gelerek Türkiye Türkçesi söz varlığına kazandırılmış olacaktır.

4.25. Günah/Güneh → Yazuk > Yazık

“Suç” anlamına gelen *günah* sözcüğü Orta Farsça *vināh* veya *vinās* sözcüğünden evrilerek Farsçaya geçmiştir. Kökeni Eski Farsça *zarar, hasar* anlamını taşıyan *vi-nath* sözcüğüne uzanmaktadır (Nişanyan, 2022, s. 328).

Günah sözcüğü Türkçe sözlüklerde şu cümlelerle izah edilmiştir: “dinî bakımdan suç sayılan iş veya davranış; kabahat, hafif suç” (TDK, 2010, s. 1003), “dince suç sayılan ahirette cezalandırılacağı bildirilen iş, kötülük” (MEB, 1996, s. 1074), “Allah'ın emirlerine aykırı olan davranış; dince suç olduğu açıklanmamış olsa da insanlara zarar verdiği, vicdanları incittiği, doğrudan uzaklaştığı için suç sayılan iş ve davranış, suç” (Ayverdi, 2016, s. 446), “âhretçe müstelzim mücâzât olan amel, ism, cürm” (Şemseddin Sâmî, 2009, s. 1185), “evâmir-i İlâhiyyeye muvafık olmayan amel, ism” (Muallim Nâcî, 2021, s. 190), “Hak süphânehu ve teala hazretlerinin emr-i şerîfine mutabık olmayan amel, ism, cürüm, kabahat” (Redhouse, 2016, s. 119).

Türk edebiyatı eserlerinde *günah/güneh* sözcüğünü 14. yüzyıldan itibaren tanıklamak mümkündür. Aşık Paşa'nın *Garib-nâme* adlı mesnevide geçen “Bilirüz kim biz üküş kılduk *günâh* / Sen kerîmsin yarlığa iy pâdişâh” (Yavuz, 2000, s. 315), “Biz pek çok günah işledik bunu biliyoruz [fakat] ey Yüce Allah! Sen kerem, iyilik ve lütuf sahibisin bizi bağışla.” beyitinde *günâh* sözcüğü mevcuttur. Hamdullah Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevisinde *günâh* sözcüğü şöyledir: “Kıl Zelihâ *günâha* istiğfâr / Rûy divâra eyle şerm-ile var” (Üstün, 2014, s. 577), “Zeliha, git utanç içinde yüzünü duvara dön ve işlediğin günahıtan ötürü Allah'tan bağışlanmanı dile.” Fuzûlî Divanında *günâh* sözcüğü şu beyitte tespit edilmiştir: “Bağma ey cân hañt u ruhsârına mañbûblarıñ / İhtiyâ eyle *günâh* üzre *günâh* étme dañı” (Üstün, 2020, s. 501), “Ey can! Sevgililerin yüz ve yanaklarına bakma, artık günah üstüne günah işlemekten sakın.” Mezâkî Divanında *günâh* sözcüğü şu beyitte geçmektedir: “Tâlib-i lezzet-i dîdâr olan 'aşıklar / Ne *günâh* ne şevâb ü ne 'ıķâb isterler” (Mermer, 1991, s. 343), “Sevgilinin güzel yüzünün lezzetine istekli olan âşıklar ne günah ne sevap ne de azap, eziyet isterler.” Nedîm Divanında şöyle kullanılmıştır: “Benümdür suç ki vardum bezme vérdüm saña dil nağdîn / Senüñ yoğdur efendim bunda hîç cürm ü *günâhuñ* gel” (Macit, 2016, s. 331), “Meclise varıp sana gönül sermayesini verdiğim için suçlu olan benim, senin bu durumda hiçbir suç ve sorumluluğun yoktur.” Kuddûsî Divanında *günâh* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır: “Günâh dermânı istiğfâr dimiş Peygamber-i Muhtâr / Hemân sen ağlayub yalvar kulunu yarlıgar Mevlâ” (Doğan, 2013, s. 146), “Tüm insanlık içinden seçilmiş olan Peygamber günahı ortadan kaldıran şeyin tövbe etmek olduğunu söylemiş, o vakit sen ağlayıp yalvar, [zira] Allah kulunu bağışlar.”

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te *günah* isim kökünden “günahkâr, günahkarlık, günahlı, günahlılık, günahsız, günahsızca, günahsızlık” sözcüklerinin türetildiği, ayrıca “günah keçisi, yazık günah” kalıp ve birleşik sözcüklerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *günah* sözcüğü ile “günahına girmek, günahını çekmek, günah çıkarmak, günaha girmek, günaha sokmak, günahı boynuna, günahı kadar sevmemek vs.” oluşturulmuş deyimleri; “günah benden gitti” atasözü oluşturulmuştur.

Tüm bu bilgiler çerçevesinde bir değerlendirme yapacak olursak ilk kullanımını 14. yüzyıldan itibaren takip edebildiğimiz *günah* sözcüğü Türkiye Türkçesinde birkaç anlamı bünyesinde barındıracak şekilde sözlükbirim olmanın yanı sıra deyim ve atasözü oluşturabilecek düzeyde yaygınlık kazanmıştır.

Günah/güneh sözcüğünün Atebetü'l-Hakâyik'teki Türkçe karşılığı “yazuk”tur. *Yazuk*, Atebetü'l-Hakâyik'ta 1 (bir) yerde 337. dizede geçmektedir: “yazuqluğ kişining yazukın keçür” (AH: 337), “Kusurlu adamın kusurunu affet.”

Yazuk sözcüğü Türk edebiyatının yazılı eserlerinde ilk olarak *yazukla-* fiilinin kök biçimbirimi olarak Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 36. Satırında “y(a)zukul(a)[..... bi]r(i)ye : t(a)bg(a)çda : (a)tı küsi : yok boltı” (Tekin, 2020, s. 62), “günah ..... Güneyde Çin’de adı sanı yok oldu.” cümlesinde geçmektedir. Ayrıca *yazuk* sözcüğü *İyi Kötü Prens Öyküsü* adlı Uygurca el yazmasında şu örnekte tespit edilmiştir: “qalır ayı barım alqınsar uşatsar yazuqqa tüşä täginmägäy ertimiz” (Hamilton, 1998, s. 14), “Eğer zenginlikler ve varlıklar bitiyor azalıyorsa hataya düşmeyiz” 14. yüzyılda Mesud bin Ahmed tarafından Farsçadan Türkçeye Batı Türkçesiyle aktarılan *Süheyl ü Nevbahar* mesnevisinde *yazuk* sözcüğünün *yazuğ* şeklindeki kullanımına “Utandum girü çihdum ive ive / Yazuğdur anı katmayalum kova” (Ciğa, 2013, s. 181), “Utandım acele ederek geri çıktım, onu söze katıp da çekiştirmeyelim, günahtır.” 15. Yüzyıl Çağatay şiirinin önemli temsilcilerinden Mevlânâ Lutfî’nin divanında *yazuk* sözcüğü “yazuğtur tökmesün yaşımını la’ling / Kim uş bu al yaşım kandin qalışmas” (Karaağaç, 1997, s. 91), “[Sevgili] Lal taşı renginde ve kandan ayırt edilemeyecek derecede olan göz yaşımı dökmesin günahtır.” *Yazuk* sözcüğü *yazık* biçiminde ve *acınacak hal* anlamında 19. yüzyılda Kuddûsî Divanında geçmektedir: “Azıgım yok yazıgım çok yol ırak yalıñuzam / Ne olur âkıbetim bu elem ile acebâ” (Doğan, 2013, s. 287), “Sana gelmek için yol çok uzak, yol için azıgım yok, çok acınacak bir haldeyim ve yalnızım; Bu çektiğim sıkıntılar ile acaba benim sonum ne olacak.” Sözcük zaman geçtikçe “u > ı” ünlü düzleşmesiyle *yazık* şeklini almış, anlam olarak *acınma*, *üzüntü ya da kınama* ifade etmiş ve sözcük türü olarak da isim özelliğinden sıyrılıp ünlem olarak kullanılmıştır.

Yazuk/yazık sözcüğünün Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü’nde “günah, cürüm, suç” (TDK, 2009a, s. 253) anlamında; Derleme Sözlüğü’nde “yazık” (TDK, 2009b, s. 4221), anlamını içerecek şekilde madde başı olarak kullanıldığı; Güncel Türkçe Sözlük’te de “herkesi üzebilecek şey, günah” (TDK, 2010, s. 2560) anlamlarında bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca her iki kelimenin *büyük üzüntü ve kınama* anlamına gelecek şekilde *yazık günah* ikilemesiyle zamanımızda kullanımı da mevcuttur. Günümüzde *günah* ile *yazuk/yazık* sözcükleri kullanım ve yaygınlık bakımından kıyaslanacak olursa *günah* sözcüğünün yazılı, sözlü dilde; kültür ve edebiyat dilinde kullanım ve yaygınlık alanının çok daha geniş olduğunu; *yazık* sözcüğünün anlam daralmasına uğrayarak acınacak halleri ifade etmek için ünlem işleviyle kullanıldığını söylemek mümkündür. Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çalışmaları kapsamında başta *Bilge Kağan Yazıtı* başta olmak üzere *Uygur el yazmaları*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyik* gibi tarihî Türk lehçelerine ait eserler esas alınmak suretiyle Farsça kökenli *günah/güneh* yerine Türkçe *yazuk/yazık* sözcüğü kullanılabilir. Böylece Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren hem Batı Türkçesinin hem de Doğu Türkçesinin söz varlığı içinde bulunan *yazuk* sözcüğü anlam daralmasından kurtulup asıl anlamıyla birlikte yeniden yaygınlık kazanmış olacaktır.

Sonuç

Dil, insanı diğer canlılardan farklı kılan unsurların başında gelir. İnsanlar üzerinde işlevsel niteliklere sahip olan dil insan topluluklarını yığın olmaktan çıkarır, onlara millet kimliğini kazandırır. Bu nedenle dilin bünyesinde milletin hafızası ve kültür kodları teşekkül eder. Milletlerin elinde karakterize olan ve kendi geçmişlerine ışık tutan dil, daima o milletin söz varlığının, kalıplaşmış sözlerinin, soyut ya da somut tüm göstergelerinin oluşumunda etkin bir rol oynadığı gibi, yeni yeni oluşumlara da kaynaklık eder.

Bir milletin söz varlığı, kendi anadilinden gelen kök biçimbirimler ve bunların mevcut ek biçimbirimlerle birleşerek oluşturduğu sözcüklerden ve diğer dünya dillerinden yapılan ödünçlemelerden müteşekkildir. Türk dili Köktürkler döneminde bazı yer ve unvan adları hariç tutulursa kökeni Türkçe olan bir söz varlığına sahiptir. Uygurlar döneminde bozkırda durgun ve sıkışık olan Köktürkçe üretken, büyüyen ve gelişen yapıdaki Eski Uygurca ismini almış ve tercüme temelinde

geliştirilen yazı dili ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bozkır dili edebiyat dili kimliği kazanma noktasında büyük bir gelişim gösterirken ödünçleme yoluyla Türk diline giren yabancı sözcük oranının %2 ile %12 arasında değiştiği görülmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise *Kutadgu Bilig*'in baz alınması halinde bu oranın %1,9'a kadar gerilediği; *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eser çerçevesinden değerlendirildiğinde bu oranın %20 ile %26 civarında olduğunu söylememiz mümkündür. Karahanlı döneminin nadide iki eseri arasında geçen tahminî iki yüz yıllık zaman, Türk diline yabancı sözcük girişinin yaklaşık %25 oranında yaşandığını göstermektedir.

Bu çalışma ile, Kendisinden önceki eserlere ve dönemlere göre alıntılanan yabancı sözcük sayısı arttığı hâlde Atebetü'l-Hakâyık'ın Türkçe kökenli çok sayıda kelime barındırdığı gerçeğini vurgulamaya ve günümüzde yaygın olarak kullanılan bazı Arapça ve Farsça kelimeleri Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılıklarıyla mukayese ederek Arapça ve Farsça sözcükler karşısında unutulmuş Türkçe sözcükler üzerinde bir farkındalık oluşturmaya çaba gösterdik. Bu gayret çerçevesinde yirmi beş adet sözcük incelenmiş; önce alıntılanan sözcüklerin her birinin kökeni ve Türkçe sözlüklerdeki anlam karşılıkları verilmiş, kullanılmaya başlandığı yüzyıldan itibaren hemen hemen her yüzyıldaki tanıkları gösterilmeye gayret edilmiş, akabinde Atebetü'l-Hakâyık'taki Türkçe karşılığı verilerek yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulunması hususunda birtakım öneriler getirilmiştir. Tüm bu çalışmalar şu sonuçları ortaya çıkarmıştır:

- a. Türkiye Türkçesinde yaygın bir halde bulunan Arapça, Farsça ve diğer dünya dillerinden alıntılanmış pek çok sözcük aslında Türk dilinde karşılıkları varken birtakım dinî, kültürel, sosyal ve siyasal sebeplerden ötürü Türk diline girmiştir.
- b. Yabancı kökenli bazı sözcüklerin aslında ihtiyaçtan değil; anlam zenginliği ve çeşitliliği hedefinin bir sonucu olarak Türk diline girdiği tespit edilmiştir.
- c. Alıntılanan sözcükler zaman içerisinde Türkçe kökenli sözcüğü unuttururken kendi kullanım ve yaygınlık alanını genişletmiştir. Öyle ki bazı kelimeler birleşik sözcük, deyim ve atasözü oluşturacak kadar Türk dili, edebiyatı ve kültürüne mal olmuştur.
- d. 16. yüzyıldan itibaren Türk-i Basit akımıyla birlikte dile getirilen dilde sadeleşme ve basit Türkçeyle söyleme faaliyetleri yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma ve üretme çabasını da beraberinde getirmiştir. Bu minvalde özellikle 1930'lu yıllarda öztürkçecilik akımıyla birlikte örnekseme yoluyla pek çok sözcük uydurulmuştur. Bu çalışma sözcük uydurmak yerine yabancı sözcüklere, tarihî ve çağdaş lehçelerden sözcük karşılıkları bulmayı işaret etmektedir.
- e. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden yapılacak bu tür sözcük çalışmaları Türkiye Türkçesini yabancı sözcüklerden arındırmanın yanı sıra standart Türkçenin söz varlığını da artırmış olacaktır.
- f. Tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle ortak bir paydada buluşma gayreti son dönemlerde geliştirilen ortak Türk alfabesini, ortak söz varlığı niteliği ile pekiştirmiş olacaktır.
- g. Bu çalışma yirmi beş sözcük ile sınırlı tutulmuştur. Fakat bu sayı artırılabilir. Hatta makalenin sistem ve işleyişi esas alınmak suretiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle yazılmış olan eserler temel alınarak daha geniş kapsamlı ilmî çalışmalar yapılabilir.

Bu çerçevede yapılacak olan her bir bilimsel çalışma Türkistan dili ve edebiyatının teşekkülü için değer arz edecektir.

Kaynakça

- Ahterî Mustafa Muslihuiddin el-Karahisarî (2017). *Ahterî-yi kebir*. (2. Baskı). (H. A. Kırkkılıç ve Y. Sancak, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk yazıtı*. Ötüken Neşriyat.
- Akar, A. (2005). *Türk dili tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- Akdoğan, Y. (2017). *Ravzî divânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-443.
- Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî divân*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-424.
- Akkuş, M. (1993). *Nef'i divanı*. Akçağ Yayınları.
- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil (ana çizgileriyle dilbilim)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âli tuhfetü'l-uşşâk*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-448.

- Arslan, M. (2018). *Leylâ hanım dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-598.
- Arslan, M. (2018). *Şeref hanım dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-597.
- Ata, A. (2019). *Rabguzî kisasü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) [giriş-metin-dizin]*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atmaca, H. (2009). *Köy okullarından parlamentoya bir köy çocuğunun serüveni*. Abis Yayınları.
- Atmaca, T. (2016). Erzurumlu Emrah türkülerinden seçmeler. *Hece Taşları Aylık Şiir Dergisi*, 18, 3. <https://hecetaslari.com/sayfadetay-hece-taslari-dergisi-18-sayi-79>
- Ayan, H. (1990). *Nesîmî divanı*. Akçağ Yayınları.
- Aydemir, Y. (2017). *Vücûdî hayâl u yâr*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-462.
- Aydemir, Y. ve Çeltik, H. (2017). *Meşhûrî dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-447.
- Aytaş, G. (2003). Türkülerde turna. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 9(28), 13-33. <https://hbvergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/issue/view/36>
- Ayverdi, İ. (2016). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Yayınları.
- Bakırcı, F. (2018). Uygurca bir sivil hayat belgesi: Maitrisimit. *Journal of Old Turkic Studies*, 2(1), 7-23. <https://doi.org/10.35236/jots.346108>
- Boz, E. (1993). *Yusuf Hakîkî Baba dîvânı'ndan seçmeler*. T.C. Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin dili*. Kapı Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi II*. Enderun Kitabevi.
- Canpolat, M. ve Önler, Z. (2016). *İshâk bin Murâd edviye-i müfredede (metin-sözlük)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ciğâ, Ö. (2013). *Süheyl ü nev-bahâr (metin-aktarma, art zamanlı anlam değişimleri, dizin)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Demir, N. (2005). *Sifâtu'l-haremeyn (dil özellikleri-metin-dizin)*. Akçağ Yayınları.
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi: ölçüler-uyak-nazım biçimleri-söz sanatları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dimdik, P. (2014). *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında kadın-erkek ilişkisi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Doğan, A. (2013). *Kuddûsî divanı*. Akçağ Yayınları.
- Doğan, M. N. (2011). *Şeyh Gâlib hüsn ü aşk*. Yelkenli Yayınları.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yüknêkî (2006). *Atebetü'l-hakâyik*. (3. Baskı). (R. R. Arat, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1996). *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve I (metin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin divanı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ersoy, H. (2006). Türkçedeki yabancı sözcüklerin kullanım alanı bilgileri ve düşündürdükleri (sözlükbilimsel bir çalışma). *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1(2), 205-219.
- Ersoy, M. Â. (2021). *Safahât (tıpkıbasım)*. (M. Özdemir, Haz.). Yağmur Yayınevi.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (5. Baskı). (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Göçgün, Ö. (1999). *Namık Kemal*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gözütok, A. (2008). Türkiye Türkçesinde karma kelimeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 17-22.
- Güneş, K. (2011). *Arapça-Türkçe sözlük*. Mektep Yayınları.
- Güneş, M. (2018). *Şehre yansıyan medeniyet edebiyata yansıyan şehir Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserlerinde şehir*. Hece Yayınları.
- Gürgendereli, M. (2017). *Mostarlı Hasan Ziyâ'î divânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-446.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü*. (V. Köken, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnce, A. (2015). *Ni'metu'llâh Ahmed lügat-i ni'metu'llâh*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (t.y.). *Âhî dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-423.
- Kalkışım, M. (1994). *Şeyh Gâlib dîvânı*. Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî divanı (giriş-metin-dizin-ıtpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaso, Y. (2013). *Sirâcü'l kulûb -gönüllerin ışığı-*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaso, Y. (1998). *Şiban Han dîvânı (inceleme-metin-dizin-ıtpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karay, R. H. (t.y.). *Memleket hikâyeleri*. (23. Baskı). İnkılâp Kitabevi.
- Kasır, H. A. (1984). *Seyranî*. Acar Matbaacılık.
- Kâşgarlı Mahmud (2013). *Dîvânü lügâti't-Türk (çeviri)*. (B. Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kavruk, H. (t.y.). *Şeyhülislam Yahyâ dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-430.
- Kayacan, S. (2009). *İletişim, dil ve kültür*. Y. Tepeli ve C. Gariper (Ed.), *Türk dili* (1. Baskı, s. 15-24) içinde. Lisans Yayıncılık.
- Kayıran, M. (1998). Atatürkçü düşünce ışığında: çağdaş eğitim. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14(42), 780-830.
- Kılıç, F. (2017). *Aşık Çelebi dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-435.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). İnsan varlığından millet ve kültür varlığına uzanan dil. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, (2. Baskı). Cilt I, 739-744. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, I. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları (metinler ve incelemeler)*. (R. Alimov, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (2019). *Şeyh-zâde Atâyî dîvânı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1964). *Türk sazşairleri*. Cilt 4. Milli Kültür Yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Zâtî dîvânı (gazeller dışındaki şiirler)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-552.
- Küçük, S. (2019). *Bâkî dîvânı (tenkitli basım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kültürel, Z. ve Beyreli, L. (1999). *Şerîfî Şehnâme çevirisi*. Cilt I. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Macit, M. (2016). *Nedîm dîvânı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Mermer, A. (1991). *Mezâkî hayatı, edebî kişiliği ve divanı'nın tenkidli metni*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1996). *Örnekleriyle Türkçe sözlük*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Muallim Nâcî (2021). *Lügat-i Nâcî*. (A. Kartal, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mütercim Asım Efendî (2009). *Burhân-ı katı*, (M. Öztürk ve D. Örs, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nişanyan, S. (2022). *Nişanyan sözlük çağdaş Türkçenin etimolojisi*. Liberus Kitap.
- Oğuzkan, A. (2001). *Örneklerle Türkçe ve kompozisyon bilgileri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez Kargı, Z. (1993). *Mahbûbü'l-kulûb (inceleme-metin-sözlük)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Ölmez, M. (1995). Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 227-229.
- Redhouse, W. J. (2016). *Müntahabât-ı lügât-i Osmâniyye*. (R. Toparlı, B. Eyövge Yılmaz ve Y. Yılmaz, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (2002). *Emrî divanı*. Eren Yayınları.
- Sarıkaya, B. (2019). *Tercüme-i acâ'ibü'l-mahlûkât*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Seyf-i Sarâyî (1989). *Gülîstan tercümesi (kitâb gülîstân bi't-Türkî)*. (A. F. Karamanlıoğlu, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeylan, A. (2018). *İbrâhim ibn-i Bâlî'nin hikmet-nâme'si inceleme-metin (149b-300a)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-461.
- Şahan, K. (2020). Cemâl Sâfi'nin şiirlerinde alkış ve kargışlar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(29), 217-235. <https://doi.org/10.12981/mahder.681894>
- Şemseddin Sâmi (2009). *Kâmûs-ı Türkî*. Kapı Yayınları.

- Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi (1999). *Lehçetü'l-lügat*. (H. A. Kırkkılıç, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2019). *Yûsuf ve Zelîhâ (gramer-metin-çeviri-notlar-sözlük-dizin-ıtkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tatçı, M. (1991). *Yunus Emre divanı*. Akçağ Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Maytrisimit, burkancuların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidâi bir dram*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013). *İrk bitig eski Uygurca fal kitabı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokçesi, U. (2019). *Abdülkadir el-Bağdâdî'nin Şehnâme lügati (inceleme-sözlük)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.
- Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve sözcükleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2010). *Türkçe sözlük*. (11. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Yeni tarama sözlüğü*. (C. Dilçin, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Tarama sözlüğü II-IV*. (4. Baskı). (Ö. A. Aksoy ve D. Dilçin, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü I-VI*. (3. Baskı). (Ö. A. Aksoy, C. Dilçin, vd, Haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, V. (2018). *Bahrü'l-hakâyık (giriş-metin-dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünalın, Ş. (2010). *Dil ve Kültür*. Nobel Yayıncılık.
- Ünver, İ. (1983). *Ahmedî İskender-nâme (inceleme-ıtkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstün, M. C. (2023). *Bir fal örneği: kur'a-i Ca'feriyye (inceleme-metin-dizin-ıtkıbasım)*. Doğu Akademi Yayınları.
- Üstün, M. C. (2023). *Dürr-i sencide (metin-sözlük-dizin-ıtkıbasım)*. Doğu Akademi Yayınları.
- Üstün, M. C. (2020). *Güney-doğu grubu lehçelerinden izler taşıyan Fuzûlî dîvânı [inceleme-metin-dizin-ıtkıbasım]*. Kutlu Yayınevi.
- Üstün, M. C. (2018). Erzincan ağzına etimolojik bir yaklaşım: karma kelimeler. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 183-217. <http://dx.doi.org/10.22464/diyalektolog.225>
- Üstün, M. C. (2014). Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ mesnevisi (gramer-metin-dizin). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Yakar, H. İ. (2009). *Gelibolulu Sun'î dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-448.
- Yakşi, A. (2022). Hüdayar Han'a yazılan şiirlerde Hokand Hanlığı'nın ekonomik, sosyal ve siyasi yapısı üzerine bazı tespitler. *Cumhuriyetin İlanının 98. Yıldönümünü Anısına Ulusal Tarih Sempozyumu*. Karabük, Türkiye.
- Yavuz, K. (2007). *Gülşehri'nin mantuku't-tayrı (gülşen-nâme)-metin ve aktarma*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-414.
- Yavuz, K. (2000). *Garib-nâme (ıtkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma) II/1*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yelten, M. (2017). *Nev'î-zâde Atâyî sohbetü'l-ebkâr*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-418.
- Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-514.
- Yeniterzi, E. (2001). Tanzimattan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Konyalı şair ve yazarlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 77-159.
- Yıldız, A. H. (2003). Leskofçalı Galip: hayatı, dönemi, sanatı, divanı ve metnin bugünkü Türkçesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Yusuf Has Hacib (2008). *Kutadgu Bilig*. (2. Baskı). (R. R. Arat, Çev.). Kabcacı Yayınevi.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-edeb (giriş, dil özellikleri, metin, indeks)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zülfe, Ö. (2009). *Yakînî dîvânı (inceleme-metin ve çeviri-açıklamalar-sözlük)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Kültür Eserleri Dizisi-438.

Elektronik Kaynaklar ve Erişim Tarihleri

Ak Sözlük (2023). Pay. *Etimolojik açıdan ak sözlük*. <http://aksozluk.org/pay> adresinden 09 Eylül 2024 tarihinde alınmıştır.

Özkorucu, Y. (2017). Ağustos Muharebeleri-13 (İkinci Anafartalar Muharebeleri). *Çanakkale muharebeleri 1915*. <https://canakkalemuharebeleri1915.com/makale-ler/yucel-ozkorucu/429-agustos-muharebeleri-13-ikinci-anafartalar-muharebeleri> adresinden 01 Nisan 2024 tarihinde alınmıştır.

Sırapınar, E. (2012). Kocaman macera. *Milliyet*, <https://www.milliyet.com.tr/skorer/ediz-sirapinar/kocaman-macera-1525392> adresinden 01 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Doç. Dr. Mehmet Cihat ÜSTÜN

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede "Etik Kurul İzni"ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.